

37/2

DECEMBER 2017
37. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Indhold

PAPYRUS 37. årgang nr.2 2017

Den hellige Antonius. Maleri i Antonius-klostret i den østlige ørken. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær er cand. mag. i ægyptologi.

Philippe Derchain† var professor på universitetet i Köln.

Paul John Frandsen, mag. art., lektor emeritus på Københavns Universitet.

Lise Manniche, mag. art, PhD, tidligere ekstern lektor på ToRS, Københavns Universitet.

4 Tolvmilelandet – det tabte landskab *Lise Manniche*

22 De erotiske figurer fra de hellige dyrs gravplads i Sakkara *Philippe Derchain†*

30 Koptisk kyskhed *Paul John Frandsen*

40 Historien bag børnebogen Prinsen der kendte sin skæbne *Lise Manniche*

45 Siden Sidst *Louise Alkjær*

ENGLISH ABSTRACTS

The Dodekaschoinos – a lost landscape

Lise Manniche

The area of the Twelve Mile Land extends from Aswan to the site of Maharakka in Nubia. Rather than for its agricultural and pastoral value it was of vital importance for customs and trade in the region. Access to the gold mines in Wadi el-Allaqi in the eastern desert was an added factor. Fortresses and temples were built in the region over the years, but the final haggling over ownership materialized under the Ptolemaic and Roman rulers. The tract has now disappeared for ever under the waters of the Lake Nasser. The article outlines the sequence of events.

On the erotic figures from Sakkara

Philippe Derchain†

This article translated from the French first appeared in 1981 as part of the original publication of the excavations of the Egypt Exploration Society in North Sakkara. It discusses the collective find of erotic figurines in the area of the Sacred Animal Necropolis, in particular the interpretation of a large composite figure now in the Museum van Oudheden in Leiden. Up-to-date bibliography has been added where required as well as a colour illustration of the main feature.

Coptic chastity

Paul John Frandsen

From his ongoing studies of monasticism and its deprivations in the first few centuries AD in Egypt the author has extracted the most characteristic feature of the life of monks: total sexual abstinence. With other aspects of asceticism it was imposed in order to subdue elements that would distract from the one and only aim of this life: to follow Jesus. In spite of an apparent similarity the early Christians had a different cultural baggage which left its mark on the formative years of monastic life.

The Doomed Prince.

The story behind the children's book

Lise Manniche

This version for young readers of the well known tale was devised in the late 1970's with illustrations and a restoration of the missing end. At the time the book appeared in a number of languages, and, due to several requests for an exposé of the mechanics behind the original concept, an outline of the work, linguistic and especially artistic, is finally disclosed here.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@mannique.org

Bank

Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Merete Allen Jensen
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Bo Dahl Hermansen
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Louise Alkjær

Grafisk medarbejder

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder

Originaltegning af Lise Manniche
til *Prinsen der kendte sin skæbne*.

Redaktionelt

Artiklerne i denne udgave af Papyrus blev sammensat ved et tilfælde. Redaktørens eget, ganske omfangsrige, bidrag var forårsaget af en ofte følt frustration under rejser til Aswan og Nassersøen, hvor hun som rejseleder ofte forsøgte at forklare, hvad Tolvmilelandet egentlig var for noget. Det var på tide at komme til bunds i sagen, og da DÆS har endnu en snarlig rejse til Aswan med udflugter til det relevante område syd derfor, bød der sig en god lejlighed til at få styr på sagen og prøve at forestille sig, hvordan dette nu forsvundne landskab så ud, og hvilken rolle det spillede gennem historien.

Poul John Frandsen, der nu næsten udelukkende beskæftiger sig med koptiske emner, havde foreslået en dag at bidrage med en artikel om askese i den tidlige kristendom. Det viste sig at være utroligt omfangsrigt, så vi blev enige om at artiklen skulle koncentrere sig om det mest iøjnefaldende aspekt: kyskhed, som, uanset om man er tilhænger eller modstander, altid har en vis generel interesse.

Den tredje hovedartikel var lidt sværere at få hallet i land. Redaktøren henvendte sig til 6-7 udenlandske kolleger i håb om at skaffe et spændende bidrag, men enten kunne de ikke klare det med et varsel, der blev kortere og kortere hen over sommeren, eller der var andre grunde til at udskyde det, eller også svarede de simpelthen ikke og gik dermed glip af at få deres guldgrube kendt for en bredere kreds i vores smukt producerede tidsskrift. Tidligt i planlægningsforløbet havde redaktøren erindret en interessant gruppestatue fra græsk-romersk tid, omtalt (på fransk) i en britisk publikation fra 1981, som DÆS' medlemmer ikke umiddelbart ville falde over, men som utvivlsomt ville fænge. Med et emne, der sætter seksualiteten i højsædet, men, ifølge forfatteren, nu afdøde Philippe Derchain, på et spirituelt plan, vedrører den det ekstremt modsatte af Frandsens artikel. Den gengives i oversættelse her med en ny farveillustration og, hvor nødvendigt, opdateret bibliografi.

Et kortere, afsluttende bidrag omhandler tilblivelsen af en illustreret børnebog, baseret på en oldægyptisk fortælling, som redaktøren med assistance fra kolleger gav sig i kast med sidst i 1970'erne. *Prinsen der kendte sin skæbne* endte med at udkomme på flere sprog, inklusive engelsk, finsk og japansk.

LM

Tolvmilelandet

– det tabte landskab

Lise Manniche

Området, der bar navnet Tolvmilelandet,¹ strakte sig langs floden fra Aswan i nord til Maharakka i syd, en strækning på omkring 125 km. Det er en direkte oversættelse af den græske betegnelse Dodekáschoinos.

Tolvmilelandets Nillandskab findes ikke mere, for som et andet Atlantis er det forsvundet under Nassersøens vande. Det nærmeste, vi rent fysisk kan komme det, er ved at sejle hen over det med et krydstogtskib på søen eller køre i udkanten af det ad den asfalterede ørkenvej, der nu løber på vestsiden af floden mod Aswans lufthavn og videre mod

Abu Simbel. Alt er dog ikke tabt, for de større templer i byerne langs floden blev reddet og flyttet, inden den nye dæmning blev bygget i 1970'erne, og vandet steg for aldrig at trække sig tilbage igen. I årene 1959-1969 foregik der intenst udgravningsarbejde i hele Nubien med over 40 internationale ekspeditioner, der samlet identificerede omkring 1000 arkæologiske områder, hvoraf en tredjedel blev nærmere undersøgt. Dette gav et betydeligt mere nuanceret billede af de indfødte nubieres liv i oldtiden og deres interaktion med de udefra kommende ægyptere, end man havde haft tidligere.

Det meste af tiden fungerede Nedrenubien (ægyptisk *Wawat*) mellem den 1. og den 2. katarakt² som en stødpude mellem det egentlige Ægypten i nord

1 Den vigtigste litteratur anvendt til denne artikel er: László Török, *Between Two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC-500 AD*, Leiden/Boston 2009; Günther Hölbl, *Ägypten im Römischen Reich. Der römische Pharao und seine Tempel II. Die Tempel des römischen Nubien*, Mainz am Rhein 2004 (med utallige illustrationer) og de individuelle lokaliteter i *Lexikon der Ägyptologie*. Se også Gertrud Dietze, 'Philae und die Dodekaschoinos in Ptolemäischer Zeit', *Ancient Society* 25, 1994, s. 63-110. Tak til Günther Hölbl for brug af fotos fra hans bog.

2 Ordet betegner en indsnævring af flodens løb, der medfører stærk strøm og vanskeliggør sejlads. Der er seks katarakter langs Nilen: 1. ved Aswan; 2. ved Wadi Halfa nær grænsen til Nordsudan (nu oversvømmet); 3. ved Tombos i Sudan (spektakulær turistattraktion); 4. ved Merowe (nu oversvømmet af ny dæmning); 5. nær hvor Atbara-floden flyder sammen med Nilen; 6. lidt syd for oldtidsbyen Meroe, nord for Khartoum.

Landskabet nu. Foto LM.

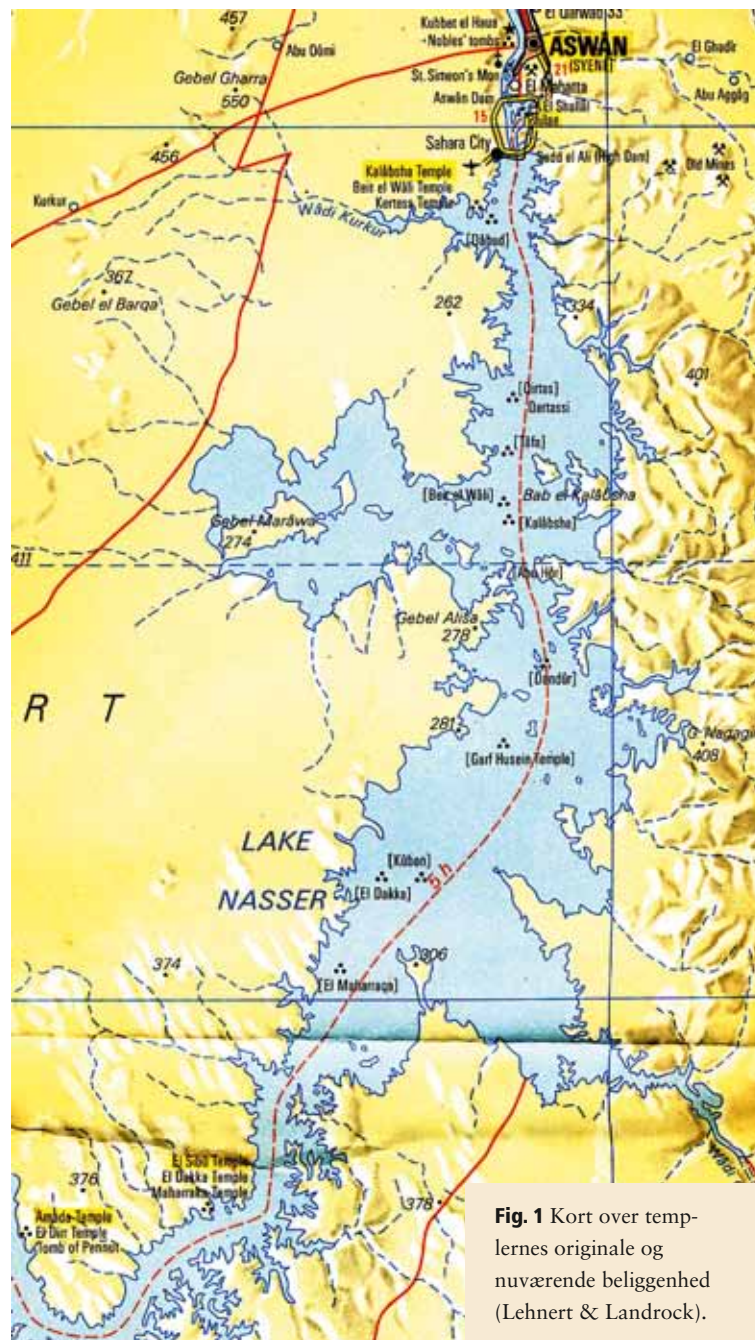

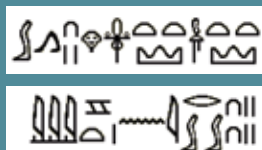
Fig. 1 Kort over tempelernes originale og nuværende beliggenhed (Lehnert & Landrock).

og Øvre nubien (ægyptisk *Kush*) mod syd. Der er en ganske betragtelig forskel på regionens karakteristika, ressourcer, befolkning og funktion alt efter hvor i det historiske forløb man lander. Det landskab, vi skal prøve at forestille os her, er ikke blot et topografisk og politisk fænomen, men det blev også med tiden et sakralt landskab.

Tolvmilelandets udstrækning

I Aswan umiddelbart nord for den 1. katarakt ligger øen Elephantine, siden begyndelsen af Gamle Rige kendt som hovedby i den første, øvreægyptiske *nome* (distrikt), og dermed den sydligste, i det organiserede, ægyptiske rige. Området syd for den 1. katarakt er “Tolvmilelandet” [fig. 1].³

Vi skylder den græske historieskriver Herodot mange øjenvindneskildringer fra det gamle Ægypten, hvor han rejste rundt omkring 454 f.Kr. Han kom

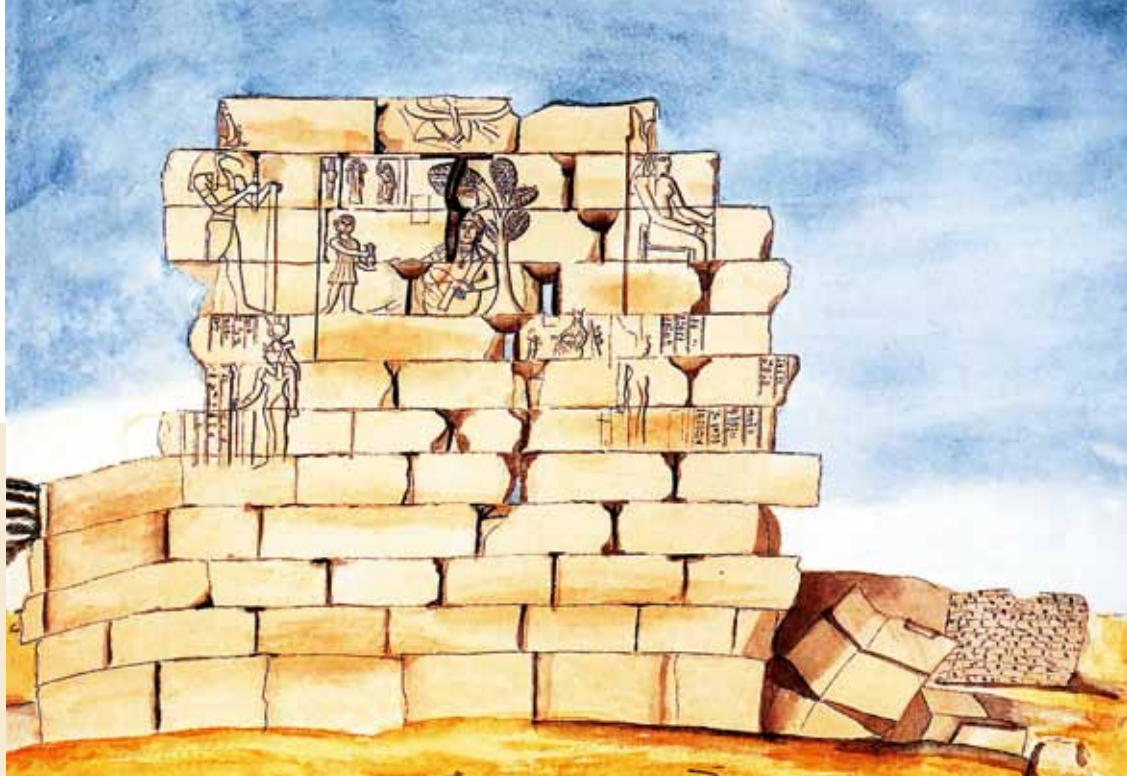

“Tolv *iteru* (mil) på østbredden (+) vestbredden” eller “De tolv miles (+) tolv miles agerjord” (dvs. på begge sider af floden).

Længden af en ægyptisk *iteru*, der egentlig betyder “flod”, var 20.000 *meh* (“alen”) = 10,5 km. I græsk-romersk tid brugtes betegnelsen *schoine* for at måle afstande i Ægypten.

3 Betegnelsen “Tolvmilelandet” kendes først i ptolemæisk tid. I begyndelsen vil det derfor her blive omtalt som “Nedrenubien” eller Wawat. Da det senere Tolvmileland sluttede ved Maharakka, er de arkæologiske levn syd herfor ikke inkluderet her.

Fig. 2 Kapel nær Maharakka, tegnet af A. Ricci for Bankes med Isis under træ. © National Trust: Bankes of Kingston Lacy family and estate archive, deposited with Dorset History Centre.

selv så langt op som til Elefantine, men i sin beskrivelse af regionerne længere mod syd rapporterede han oplysninger, han fik fra andre. På de første 12 *schoiner* fra Syene (Aswan) er sejladsen vanskelig, skriver han. Sejlbåden må sikres med reb, holdt fra begge bredder, for strømmen er så stærk, at båden ellers driver væk, og floden snor sig som en mæander. “Herefter kommer man til en flad slette, hvor der er en ø, der hedder Tachompso” (II,29). Det antages nu om dage, at det Tachompso, Herodot nævner, var øen Djerar, der lå ud for for Maharakka på vestbredden. Fire dages rejse mod strømmen skulle der til for at tilbagelægge hele strækningen gennem Tolvmilelandet. På Herodots tid stod der endnu ikke noget tempel i Maharakka. Stedets græske navn var Hierasykaminos (“det hellige sykomorefigentræ”),⁴ hvilket tyder på, at lige netop dette sted var, eller havde været, markeret af et ikonisk sykomoretræ. Enkelte blokke fra et lille romersk tempel nærmere floden har overlevet [fig. 2]. Den viser netop en romersk Isis ved siden af sådan et træ.⁵ I Maharakka kom det sydligste af de romerske templer til at ligge. Landskabets karakter med

stejle klipper og stærk strøm, der pludselig går over i et fladt ørkenplateau, har givet anledning til at markere en vandret, fysisk grænse mod syd, svarende til flodens kontrollerbare bredde netop der, men barrieren har i lige så høj grad været tegnet af den befolkning, der var til stede på det givne tidspunkt. Regionens langstrakte, lodrette grænser i ørkenen mod øst og vest er sværere at definere. Det følgende drejer sig geografisk om det, som grækerne og romerne kaldte “Tolvmilelandet”, men hvis udstrækning i tiden inden var bestemt af omstændighederne. Grænserne var aldrig en streg på kortet, men derimod i praksis zoner, hvor folk interagerede på forskellig vis.

Landskabet inden bygningen af dæmningerne

Dette nu totalt uigenkendelige landskab var i oldtiden domineret af Nilen, der snoede sig mellem stejle klipper eller ørkenplateauer. Den årlige oversvømmelse aflejrede på lavtliggende flodbredder det frugtbare slam, der muliggjorde smalle strimler landbrug, som imidlertid aldrig på noget tidspunkt var tilstrækkelige til at brødføde befolkningen. Der var dog altid gode græsningsmuligheder for kvæg. Ud over klimaforandringer som f.eks. faldende vandstand i begyndelsen af Nye Rige og menneskeskabte landskabsændringer satte den faraoniske kultur fulgt af kristendommen og islam efterhånden deres spor i landet. I de tidlige rejsendes beskrivelser kan vi få et indtryk af forholdene, inden de to dæm-

4 Alan B. Lloyd, *Herodotus Book II Commentary*, Leiden 1976, s. 118-120.

5 Nu Cairo-museet temp. nr. 9.12.20.15; Hölbl, *op. cit.*, s. 150.

ninger i Aswan, påbegyndt 1899-1902, forandrede situationen radikalt. Forrevne landskaber, vanskelige sejlforhold og en ugæstfri befolkning er gennemgående træk, men trods meget forskellige motiver overvandt nysgerrigheden forhindringerne og tiltrak rejsende som f. eks. italieneren Giovanni Belzoni,⁶ englænderen William Bankes⁷ og skotten Robert Hay⁸ (som i øvrigt alle vendte tilbage til landet). En endnu tidligere dansk rejsende var kaptein Frederik Ludvig Norden, der under tyrkernes herredømme i vinteren 1737-1738 med risiko for liv og lemmer udforskede Ægypten og Nubien.⁹ Takket være disse pionerers tegninger kan vi få en fornemmelse af, hvordan de monumenter, som vi nu kan se i deres nye, museale omgivelser, oprindeligt var placeret i landskabet.

Gamle og Mellemste Rige 2575-1640 f.Kr.

Med to undtagelser ligger samtlige de her omtalte monumenter på vestbredden af floden. På samme tid som de tre første, ægyptiske dynastier fandtes der spredte bosættelser af nubiere, nu kendt som "A-gruppe-folket". Efter ca. 2800 f.Kr. følger et vakuum, indtil vi møder "C-gruppe-folket" om-

kring 2300 f.Kr.¹⁰ Weni, guvernør over "Sydlandet" i 6. dynasti, fortæller i sin biografi i sin grav i Abydos om, hvordan han lod fem kanaler udhugge i den 1. katarakt med det formål at kunne transportere gra-nit fra stenbruddene til kong Merenras pyramide i Memfis. Ekspeditioner med mindre tung last drog dog ikke ad floden men anvendte primært karavanesporet i den vestlige ørken uden øjenkontakt med Nildalen. Endemålet var handelsstationer længere mod syd, hvorfra man kunne hjembringe alskens eksotiske produkter til det kræsne hof i Ægypten. Herkhuf har i sin grav i klipperne i Aswan efterladt en udførlig beretning om sine ekspeditioner sydpå, hvorfra han bl.a. hjembragte 300 æsler læsset med afrikanske varer og en dansende pygmæ. Sådanne ekspeditioner var ledsaget af militæret, som allerede dengang inkluderede nubiske soldater, fra nu af en vigtig "human ressource" fra Nubien, der på den tid var organiseret i klaner. Vi hører om en af hans efterfølgere, Pepinakht, at den ægyptiske konge to gange sendte ham med militæret op til regionen, hvor han massakrerede beboerne og tog mange fanger, bl.a. "herskernes børn". Hans handlinger fik det ultimative blå stempel, da han blev guddommeliggjort og under navnet Hekaib fik sin egen kult i et kapel på Elefantine.

Faraonerne i Mellemste Rige markerede udvidelsen af deres territorium og deres ønske om at kontrollere nubierne med bygningen af de store forter ved den 2. katarakt, nogle efterhånden med en hel by og templer inden for murene. Nu var ægypterne permanent til stede i landet, og som en forløber for Nye Riges "vicekonger" var det guvernøren i Aswan, som var øverste myndighed. Der kunne nu opkræves skatter og afgifter af varer transporteret ad floden. I Wawat lå vigtigst af alt adgangsvejen til guldet i Wadi el-Allaqi i den østlige ørken, som sammen med kobber begyndte at blive udvundet i

6 *Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs, and Excavations, in Egypt and Nubia...*, London 1820 (ligger online).

7 Patricia Usick, *Adventures in Egypt and Nubia. The Travels of William John Bankes (1786-1855)*, London 2002.

8 Selwyn Tillet, *Egypt Itself*, London 1984. Hays og hans medrejsendes manuskripter og dagbøger, der for størstedelen er upublicerede, opbevares i British Library i London.

9 Hans rejsebeskrivelse *Voyage d'Égypte et de Nubie* udkom på fransk i København i 1755. En pragtudgave oversat til dansk af Kim Witthoff og med indledning af Paul John Frandsen udkom på Forlaget Vandkunsten i 2010 (*Rejse i Egypten og Nubien I-II*).

10 Det er nu påvist, at "B-gruppe-folket" hører til den tidlige "A-gruppe". Den nubiske befolkning er formodentlig flyttet ud og blevet gradvis erstattet af ægyptere. Se Török, *op. cit.*, s. 53.

Fig. 3 Fortet i Kuban i 1910. Fra Firth, pl. 1.

Mellemste Rige. Wadi'en munder ud ved *Kuban* (ægyptisk *Baki*). I hele regionen stod Kuban-fortet, anlagt af Amenemhet I og udbygget af Sesostris I og III, som det mest markante bygningsværk på den østlige side af floden, hvor der inden dæmningsbyggeriet endnu stod mure i 8 meters højde tilbage [fig. 3]. Med en anden fæstning i Ikkur på vestbredden overfor kunne al trafik kontrolleres. Forterne var bemanded af ægyptiske soldater og tjente både som forsvar, til afskibning af guldet og som handelsstation med fængsler til nubiske "C-gruppe"-tvangsarbejdere.¹¹ Nubierne var blevet fjenden, og de to samfund var adskilte.

For at lette transporten af både varer og soldater fik Sesostris III hugget en 78 m lang, 10,4 m bred og 7,8 m dyb kanal ud gennem 1. katarakt. Mange graffiti i området omkring *Gerf Hussein* viser, at stedet var beboet af ægyptere,¹² og i *Debod* fandt Richard Lepsius' ekspedition i 1843-44 en stele om kobberleverancer med Amenemhet II's kartouche.¹³ Også på Elefantine lå der en fæstning på denne tid, for den er med i en omtale i et brev fra Semna længere mod syd.¹⁴ Den har hørt sammen med en 10

11 Om forternes opgave se Török, *op. cit.*, s. 85, 87, 89-92, 95.

12 Dietrich Wildung i *Lexikon der Ägyptologie* II, kol. 534-5.

13 Nu i Berlin no. 1203; Lepsius, *Denkmäler* II, 123b; *Text* V, s. 8.

14 Fundet i en grav fra Mellemste Rige under Ramsesum: Török, *op. cit.*, s. 88.

Fig. 4 Guld i "pose og i sæk" på vej til det kongelige skatkammer. Huys grav i Theben TT 40. Foto LM.

km lang og 5 m bred mur, der på denne tid og ind i Nye Rige holdt beduinerne ude fra hele området ved katarakten.¹⁵ På Philæ, som kom til at spille en altafgørende rolle senere, viser beskedne fund af potteskår yderligere, at folk allerede i Mellemste Rige havde opdaget denne maleriske ø.

Nye Rige

18. DYNASTI 1550-1307 F.KR.

Fra omkring 1650 f.Kr. styres Kush med centrum i Kerma syd for den 3. katarakt af nubiske herskere, der efterhånden, mens Ægypten er svækket under Hyksos-kongerne i Deltaet, trænger helt op til den 1. katarakt. Det bliver kong Kamose, der fra sin base i Øvreægypten fik forpurret en alliance mellem Hyksos og nubierne ved at opsnappe et brev fra en kurer på ørkenvejen mod Bahariya-oasen. Først kong Ahmose får endeligt uddrevet Hyksos og kan derpå vende sig mod situationen i syd.

Flådekaptajnen Ahmose, søn af Ebana sejlede tre af de første herskere fra 18. dynasti gennem Nedre-nubien for at holde nubierne længere oppe i skak, og han bliver den første "kongens søn i Kush", dvs. vicekonge i Nubien. Han beskriver, hvordan Tuthmosis I "rasede som en panter" og gennemborede en nubisk fyrstes bryst med sin første pil. Som om det ikke var nok, blev liget af fyrsten hængt med hovedet nedad på stævnen af det kongelige skib og hang der, lige til det nåede hjem til Karnak. Tuth-

15 Dietze, *op. cit.*, s. 66-67.

mosis II måtte nedkæmpe et nyt nubisk oprør i Nedrenubien, og Hatshepsut måtte sende mindst fire straffekspeditioner af sted. I kølvandet på dette forsvinder de oprindelige “C-gruppe-folk”, og regionen befolkes af ægyptere, som at dømme efter deres grave ikke var særligt velstående. Under Tuthmosis III's eget herredømme bliver der omsider roligt, og leverancerne registreres i det kongelige skatkammer [fig. 4]. Alene fra Tolvmilelandet sender vicekongen:¹⁶

- År 31 x *deben* guld, 5 slaver, 92 stk. kvæg, 1 høst
- År 33 x *deben* guld, 8 (20?) slaver, 104 stk. kvæg, 1 høst
- År 34 2054 *deben* guld, 10 slaver, x antal kvæg
- År 37 x *deben* guld, 34 slaver, 94 stk. kvæg
- År 38 2844 *deben* guld, 16 slaver, 77 stk. kvæg
- År 39 x *deben* guld, x slaver, 89 stk. kvæg
- År 41 3144 *deben* 3 *kidet* guld, 114 stk. kvæg
- År 42 2374 *deben* 1 *kidet* guld, 1 høst, x slaver, x stk. kvæg

Det er ganske meget guld: 10.416 *deben* (= næsten 950kg) + de nu forsvundne antal *deben*, der kunne bringe det op på det dobbelte, dvs. over 2 tons i alt i løbet af disse 8 år. Dertil kom guldleverancerne fra Kush.

Nu rejses der ægyptiske templer i Wawat med tilhørende infrastruktur og gravpladser, og forterne udvikler sig til at blive hele befæstede byer. Herfra administreres told & skat, handel, industri og landbrug. Templerne ejede jorder (ikke nødvendigvis i Nubien, ligesom templer i Ægypten kunne eje jord i Nubien), og indtægterne blev investeret i statskontrollerede projekter i selve regionen.¹⁷ Templerne fungerede også som “arkiver” for propaganda om kongens guddommelighed bl.a. ved opsætning af steler og statuer på tilgængelige steder, og der blev udarbejdet en strategi for at inkludere nubiske guder for gennem kulten af dem at skabe et indtryk af fællesskab, der mest tydeligt kunne demonstreres under gudernes festlige processioner til lands og til vands.¹⁸ De guder, der allerede blev tilbudt i Wawat i Mellemste Rige, får nu til opgave at legitimere den

Fig. 5 Amenhotep II foran Mandulis i det romerske tempel i Kalabsha. Foto Hölbl.

ægyptiske konge: kataraktguden Khnum, den nubiske Dedun, den guddommeliggjorte Sesostris III og efterhånden også Amon-Ra. Stadig flere nubiere blev nu hvervet til den ægyptiske hær, og denne interaktion er ganske særlig tydelig i de gamle forter ved den 2. katarakt. Wawats sakrale landskab begynder at tage form.

De første aktiviteter i *Kalabsha* (græsk Talmis) kan nu spores. Under arbejdet med flytningen af det senere, romerske tempel blev der fundet genbrugte blokke fra Tuthmosis III's og Amenhotep II's tid. En statue af Tuthmosis III blev set på stedet allerede i 1819. Den er formodentlig identisk med en lignende uden hoved nu i det arkæologiske museum i Firenze.¹⁹ Den romerske bygherre havde anerkendt dette arbejde ved at inkludere Amenhotep II i vægudsmykningen, hvor den gamle konge, død i 1500 år, er afbildet med ofre til Min og lokalguden Mandulis [fig 5].²⁰ I begyndelsen af 1800-tallet og igen i 1907 blev der desuden observeret en nu forsvundet kolos af Tuthmosis III i nærheden.²¹ Det oprindelige tempel her må have været af en vis størrelse og betydning.

I *Dakka* blev det første tempel også bygget af Tuthmosis III af “god, hvid sandsten”. Flere blokke

16 *Urkunden* IV.696.6-10; 703.5-11; 709.6-10; 716.5-7; 712.3-5; 725.11-15; 728.12-15; 734.3-7. Et “x” betegner et hul i teksten.

17 Török, *op. cit.*, s. 182-192.

18 Om valget af guder se Török, *op. cit.*, s. 211-262.

19 Inv. nr. 1789: Silvio Curto m.fl., *Kalabsha*, Rom 1965, s. 82-84, pl. 20.

20 Hölbl, *op. cit.*, s. 113, fig. 160.

21 Zahi Hawass, *The Island of Kalabsha*, Cairo 2004, s. 14-15. Den er omtalt af John G. Wilkinson, men Lepsius kunne heller ikke finde den (*Text* v, 44).

Fig. 6
Ruinerne af
Amenhotep
III's tempel
i Kuban.
Fra Firth,
pl. 2.

Fig. 7 Beit
el-Wali.
Niche i
sidesank-
tuaret med
Horus fra
Kuban,
Ramesses II
og Isis, gen-
opbygget på
Kalabsha-
øen. Foto
LM.

Fig. 8 En af Ramesses II's kolosser i
templet Gerf Husein, delvis genrejt
på Kalabsha-øen. Denne kolos står i
det nubiske museum Foto LM.

blev observeret på stedet af Lepsius i 1844 bl.a. sammen med en tekst med ordene "Han gjorde (det) som et mindesmærke for sin fader Horus..."²² Mange blokke fra Tuthmosis III's tid blev også i 1843 fundet genbrugt i det bageste rum i et lille, anonymt romersk Isis-tempel i *Qurte*.

I fæstningen i *Kuban* fandt Lepsius i 1844 et helt tempel, måske grundlagt af Tuthmosis III og Hatshepsut, men restaureret(?) af Amenhotep III (som var ansvarlig for mange fornemme monumenter i Kush med fokus på kult af ham selv og hans identificering med solguden) [fig. 6]. Resterne af fire papy

rusformede søjler med lukket kapitæl lå skubbet til side i forgården, og murstenene bar kongens stem-pel. Lepsius så lidt derfra en noget ødelagt statue af en embedsmand med Amenhotep III's kartouche i offerformularen samt et alter med Tuthmosis III's kartoucher og omtale af "Horus i Bak" (Kuban). En anden blok gav titlen på en ypperstepræst for samme gud.²³

19. – 20. DYNASTI 1307-1070 F.KR.

I Ramessidetiden var der enkelte episoder med nubierne, men den tilsyneladende svagere administra-

22 Lepsius, *Text V*, 75-6.

23 Lepsius, *Text V*, 59-61; Cecil M. Firth, *The Archaeological Survey of Nubia*, Cairo 1912, s. 40, 238, pls. 2-3.

tion i Kerma havde til resultat, at Ægyptens generobring af hele Nubien langsomt, men sikkert blev en realitet. Ramesses II satte sit markante fingeraftryk med sin arkitektur. Ved alene i Nedrenubien at bygge seks klipptempler og to fritstående ændrede han det sakrale landskabs karakter fra at lade forterne demonstrere den fremmede erobrerens magt til at lade templerne symbolisere nubienes integration i Ægypten.²⁴ Placeringen af dem blev bestemt af den eksisterende infrastruktur, de dyrkbare områder og kommunikationsmulighederne (en afstand mellem dem på en dagsrejse med strømmen (60-80 km) og mod strømmen (30-35 km)). Der var således praktiske hensyn, der lå bag, men templerne markerede også en rejse på det religiøse og politiske plan.²⁵ Dette understreges især i Abu Simbels beliggenhed som det sted, hvorfra Nilen, den indlysende, visuelle forbindelse mellem de to lande, og den altafgørende, livgivende oversvømmelse, kom, nu suverænt kontrolleret af kongen.²⁶

Den første bygning var et hemspeos (halvklippekapel) i en wadi lige syd for Kalabsha, hvor floden indsnævrede sig dramatisk blandt stejle klipper. Det gik i nyere tid under navnet *Beit el-Wali*. Kongen synes at have bygget sit mindesmærke for at ære sig selv og nogle lokale guder samt for at fejre sine sejre på slagmarken i Syrien og Libyen og en måske fiktiv i Kush, et koncept, der senere blev bragt til grandios udførelse i Abu Simbel meget længere mod syd. I Beit el-Wali er der fokus på Amon-Ra med særlige kapeller til gæsteguderne Horus fra Kuban og Isis [fig. 7] samt Khnum og Anukis fra Elefantine. Isis og Anukis legitimerer ham ved at give ham deres bryst.²⁷ I hovedsanktuaret sidder Ramesses II selv mellem (formodentlig) Amon-Min og Ptah.

I *Gerf Husein* anlagde kongen i sit 45. regeringsår oppe i en totalt uegnet klippeformation af blandet kalksten og sandsten endnu et hemspeos, viet til Ptah i Memfis, Ptah-Tatenen og Hathor samt sin egen guddommelige fremtoning som "Ramesses, store gud". Andre guder fra Theben, Elefantine og Nubien er til stede og støtter kongens budskab. Det blev smykket med kolosser af ham selv og med alle fire guder hugget ind i sanktuarets bagvæg. For byggeriet stod hans vicekonge Setau. Eftertiden har ikke været imponeret over hans valg af stenkvalitet, figurenes klodsede

proportioner og de grelle farver, de var malet med, og kun dele af templet blev reddet [fig. 8].

Ud over at glorificere sig selv sørgede Ramesses II for, at de folk, der arbejdede i guldminerne, fik adgang til drikkevand. Hans plan lykkedes, hvor hans far havde måttet give tabt, og han lod udhugge en stele til minde herom, som blev fundet i *Kuban*, hvor han byggede et tempel, som han omgav med en 12 meter høj mur.

Under Ramesses III får vi et indblik hvad det var for nogle mennesker, der nu boede i regionen. Det er et dekret, der fritager dem fra skatter og afgifter, og det siger lige så meget om, hvordan situation havde været forinden.²⁸ Det blev hugget i sten og formodentlig opsat på Elefantine, for blokken blev senere genbrugt på indersiden af den høje mur på østsiden af øen.

Dekret udstedt fra paladset dags dato til vesiren, øverste embedsmænd, hoffolk, dommere, borgmestre, guvernører i alle bosættelser, stridsvognskørere, staldmestre, standardbærere, alle agenter og alle kongens soldater og hvem der end sendes i et ærinde til Landet (=Tolvmilelandet) som følger:

Hans Majestæt har dekretet, at der skal fastsættes forordninger for Khnums templer

- for at forhindre at nogen person tilhørende disse templer hverves til tvangsarbejde af nogen vicekonge, borgmester eller nogen kgl. inspektør eller soldat eller nogen sendt i et ærinde til Landet
- for at forhindre at deres båd standses af nogen patrulje på vandet
- for at forhindre at nogen båd konfiskeres for at udføre nogen opgave for farao af nogen sendt i et ærinde til Landet...
- for at forhindre at noget kvæg dem tilhørende tages med vold af nogen borgmester, agent eller soldat sendt i et ærinde til Landet

Hvad angår den, der måtte trodses dette, skal det kvæg han tog fratages ham...

Hvad angår de fuglefængere, fiskere, natronsamlere, saltsamlere og alle der udfører deres opgaver for templerne for alle guder og gudinders fader (= Khnum), skal beskyttelse ydes, hvis der lægges dem hindringer i vejen af nogen.

24 Török, *op. cit.*, s. 245ff.

25 Irmgard Hein, *Die ramessidische Bautätigkeit in Nubien*, Wiesbaden 1991, s. 129 ff., citeret af Török, *op. cit.*, s. 245ff.

26 Török, *op. cit.*, s. 250.

27 Herbert Ricke, George R. Hughes og Edward F. Wente, *The Beit el-Wali Temple of Ramesses II*, Chicago 1967.

28 Hele dekretet: Kenneth A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions V*, Oxford 1983, s. 343-5 (nr. 138), oversættelse s. 292-293. Teksten omtales kun kort af Török, *op. cit.*, s. 401, n. 15.

Denne dårligt bevarede tekst fortsætter med at forsikre, at de ansatte, inklusive biavlerne, der jo alle arbejder på templets land til benefice for templet, bliver holdt skadesløse, hvis de bliver forulempet.

3. MELLEMTID/SENTIDEN 1070-332 F.KR.

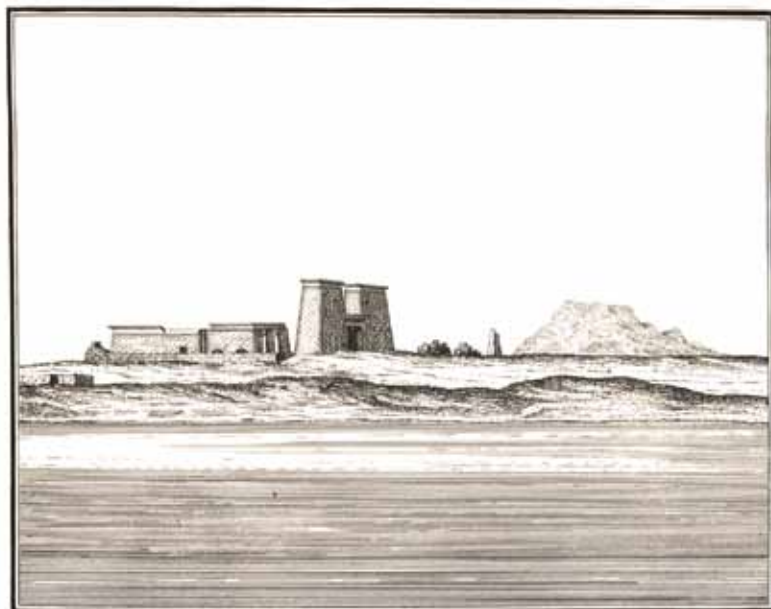
I slutningen af det 20. dynasti bekæmpede vicekongen og hans nubiske tropper et oprør i Ægypten, arrangeret af libyske elementer, og han endte med at udråbe sig til konge over Nubien og Øvreægypten. Samtidig blomstrede Kush op i uafhængighed med hovedsæde i Napata. Wawat blev igen en stødpudezone, men motiveringen til at bygge templer syntes at forsvinde. Klimaforandringer forårsagede, at regionen omkring denne tid blev mere gold.²⁹ Den tilsyneladende affolkning, der fremgår af manglen på arkæologiske levn, kunne dog også skyldes, at det blev skik at begrave mange i en og samme grav, at gravpladser ikke blev udgravet, inden de gik tabt i oversvømmelserne, samt at eventuelle levn har ligget oven i materiale fra Nye Rige og er blevet overset. Selv om ægypterne trak sig ud af tempelbyerne, i og med at de mistede deres politiske og økonomiske betydning, blev de ikke ganske forladt, og senere bygninger skød op på samme sted.

Med det 25. dynasti lykkedes det den nubiske, men ægyptisk skolede, kong Piankhi at få magt over hele Øvreægypten, og nu går guldets og skatterne den anden vej. Wawat var blevet et transitland.

Med det 26. dynasti kom herredømmet dog tilbage på ægyptiske hænder, og Psammetik II kunne uhindret drage igennem Wawat og i 593 f.Kr. trænge frem til Napata, som han forsøgte at tilintetgøre. Mange af indbyggerne fortrak mod syd til Meroe, som nu blev det nye centrum i Kush. På denne tid har vi de første spor af bygninger på *Philæ*. Under søjlerne og andetsteds i Isis-templet blev fundet over 300 blokke af et tidligere tempel anlagt af Amasis (570-520 f.Kr.), viet til Isis, Osiris, Horus og lokalguder. I det 30. dynasti kommer der med Nektanebo II for alvor fokus på Isis. Han sætter en ny stenport i lerstensmuren om templet og anlægger foran templet sin pavillon (måske en portbygning), som i øvrigt senere blev omplaceret, for den står oven på fundamentet af en ptolemæisk mur.

Græsk-romersk tid

PTOLEMÆERNE OG DERES SAMTIDIGE 332-30 F.KR.
Ptolemaios II Philadelphos (283-246 f.Kr.) havde

Deux Vues différentes des Restes d'un Temple antique à Dekke dans la Nubie. et qu'on appelle Ell Guraen.

Fig. 9

Dakka-templet tegnet af Norden (pl. cliv).

travlt med at bygge både bibliotek og fyrtårn i Alexandria men erobrede i 275/4 f.Kr. hele Wawat fra den 1. til den 2. katarakt, som blev underlagt Ægypten under sit græske navn *Triakontáschoinos*, "Tredivemilelandet". Formålet var at sikre en handelsrute gennem Kush og det Meroitiske Rige bl.a. til Afrikas elefanter, som skulle udskibes fra en havn ved Rødhavet og trænes til brug i militæret. Store mængder af elfenben og andre luksusvarer blev herfra sejlet til hoffet i Alexandria. I Wawat var det stadig guldets, der lokkede. Transporten blev ved en enkelt lejlighed eskorteret af 500 specialtrænede ryttersoldater.

Ptolemæernes monumenter findes i overflod på øen *Philæ*. Nu begyndte det nye Isis-templet at tage form. Det var orienteret mod syd, hvor den så vigtige oversvømmelse kom fra, og det lille Hathor-templet blev påbegyndt for at fejre "den fjerne gudindes" hjemkomst fra syd. Både *Philæ* og *Elefantine* fik favorabel skattestatus og blev selvfinansierende. Andre ptolemæiske herskere satte deres præg på *Philæ*, og under Ptolemaios XII kom der fokus på den meget hellige naboo *Biga*, hvor Osiris' venstre ben lå begravet.

Ptolemæerne var ikke alene om at bygge gude-templer i Tolvmilelandet. Deres samtidige ved hoffet i Meroe markerede sig også, primært en hersker med navn Arqamani (I) (græsk Ergamenes), der havde magten helt ned til Hierasykaminos, hvor

29 Se Török, *op. cit.*, s. 286, n. 8 om litteratur hertil.

Fig. 10 Dekretet i Dakka. Fra Hölbl, fig. 8.

Tolvmilelandet (set fra hans udgangspunkt) begyndte. Under Ptolemaios V (203-281 f.Kr.) kom det til en konfrontation med meroitterne til sidst nævntes fordel, og det meroitiske imperium strakte sig nu helt til Aswan i nord.³⁰ Et tempel ("det ældre") blev bygget i *Kalabsha* af meroiterkongen Arqamani II (3.-2. årh. f.Kr.) og senere udsmykket med relieffer af Ptolemaios IX.³¹ Et andet (ufærdigt) kapel viser, at nu var den nubiske gud Mandulis inkluderet.³²

I *Debod* (ægyptisk *Tahut*) erstattede Adikhalamani (2. årh f.Kr.) et kapel med et tempel til den lokale "Amon fra Tahut" og triaden fra Philæ. Ptolemæerne byggede det større, og der blev i to omgange opsat et granitnaos i sanktuaret. Dette meroitisk organiserede tempelbyggeri blev fulgt op af en immigration sydfra, hvis særpræg viste sig både i befolkningens gravanlæg og i deres nyligt udviklede skriftspråk.

Templet i *Dakka* (ægyptisk *Pserqet*, "Skorpionhuset", græsk *Pselkis*) [fig. 9], blev bygget over ruinerne af et tempel fra Nye Rige. Her ses flere af de ptolemæiske herskeres kartoucher. Et tidligere kapel i midten af bygningen bærer indskrifter fra Arqamani II's tid. Adskillige graffiti i kursiv meroitisk

blev fundet på templets vægge. Og nu kommer vi til de interessante dekretet, der specifikt vedrører ejerskabet af Tolvmilelandet.

De ptolemæiske dekretet

Råderetten over "Tolvmilelandet", som vi nu kan kalde den del af Nedrenubien, blev i de sidste par hundrede år omkring Kristi fødsel primært håndhævet af Isis-præsterne på Philæ, selv om det var staten (dvs. kongen), der havde den endelige afgørelse gennem "donationer", stadfæstet med dekretet. Den første antydning af en sådan gave findes under Alexander den Stores søn, Alexander IV.³³

*Ptolemaios II's dekret*³⁴

Den første formulering af en donation af et landområde i Nubien skyldes Ptolemaios II, "som gav sin moder Isis indkomst ved at skænke hende hendes grænse lige til Buelandet".³⁵ Udstrækningen på 12 mil nævnes endnu ikke.

Dakka-dekretet

En tekst udformet af Ptolemaios IV (221-203 f.Kr.) blev indhugget på væggen af det kapel, som Arqamani II havde taget initiativet til i Dakka. Tolvmilelandet med dets indtægter fra landbrug, kvægoopræt, jagt og fiskefangst skænkes udtrykkeligt til Isis på Philæ, og det understreges, at dette er en aftale, der går tilbage til "tidligere konger". Men i sætningen "Fremmedlandene er forenet under jeres sandaler, I evigheds fædreelskende guder" er "de fædreelskende guder" (dvs. Ptolemaios IV og hans dronning) hugget ud og erstattet af Arqamanis' navn [fig. 10].³⁶ Ptolemæerne mistede dog grebet om Tolvmilelandet, da øvreægypterne, støttet af nubierne, gjorde oprør under Ptolemaios IV.³⁷

*Sehel-stelen*³⁸

Khnum-præsterne på Elephantine benyttede sig af dette vakuum til nu (under Ptolemaios V 205-180?) at gøre krav på Tolvmilelandet, idet de også hævdede, at det havde været deres siden tidernes mor-

33 Török, *op. cit.*, s. 386.

34 Török, *op. cit.*, s. 387-8; Josef Locher, *Topographie und Geschichte der Region am ersten Nilatarakt in griechisch-römischer Zeit*, Stuttgart og Leipzig 1999, s. 199, 230.

35 Dietze, *op. cit.*, s. 91 og 94.

36 Hölbl, *op. cit.*, s. 13, fig. 8.

37 Robert S. Bianchi, *Daily Life of the Nubians*, Westport, Conn. 2004, s. 224.

38 Török, *op. cit.*, s. 403-404.

30 Hölbl, *op. cit.*, s. 54.

31 Hawass, *op. cit.*, s. 38.

32 Hawass, *op. cit.*, s. 35-37.

Fig. 11
Dekretet
på Sehel.
Foto Pia
Adamsen.

gen. Det gør de effektivt ved at gribe tilbage i historien og indhugge en kopi af et dekret på øen Sehel (lige nord for den 1. katarakt), som foregiver at være forfattet af kong Djoser i 3. dynasti [fig. 11]. Det sættes ind i en rammefortælling om syv magre år, forårsaget af alt for lav vandstand, et problem der løses dels ved at Imhotep (den berømte bygmester og vismand) gik på biblioteket, dels i en kongelig drøm.³⁹

Imhotep har fundet den nødvendige dokumentation og læser op for kongen fra bogrullen “Ras Ba’er”, lånt i Thots tempel i Hermopolis, med en liste over de mineraler der findes i områdets undergrund. Alt dette skænker guden Khnum efterfølgende kongen i en drøm. Ved hjælp af den oversvømmelse, som Khnum til gengæld vil lade tilflyde landet, vil der ud over mineralerne også blive tale om betydelige mængder af hvede og byg, som skal opkræves fra de bønder, der har “vandet flodbred-

derne og al den nye jord” (hermed henvises måske til de jordterrasser der kunne bygges efter at vandløftningsteknikkerne var blevet forbedret?). Fiskere, jægere, fuglefangere og ørkenjægere skal beskattes med tiende af deres fangst, ligeså kommer der skat på alle nyfødte kalve. Derudover tiende af guld, elfenben, ibenholt, johannesbrødtræ, okker, karneol, *seheret*-mineral, *diu*-planter, *nefw*-planter, alle slags træ, og alt hvad nubiere bringer til Ægypten, og tiende af alle de kostbare produkter, som håndværkerne fremstiller af materialerne fra undergrunden.

Kongens omgående reaktion er at give hele Tolvmilelandet med alt hvad det rummer tilbage til Khnum – et sært koncept, denne byttehandel, men en ganske normal form for gaveudveksling i det gamle Ægypten.⁴⁰ Hans handling ratificeres ved at blive udfærdiget som et dekret, som teksten på stelen er en kopi af.

Nu er teksten ikke nedskrevet i Djosers tid – det fremgår af sproget og stilen – men af ptolemæiske præster på Elephantine, der havde en specifik dagsorden: at få rådighed over indkomsterne fra dette slaraffenland, som Tolvmilelandet nu var blevet til – i hvert fald i litteraturen. Tekstens sprog er mere litterært end egentlig juridisk.

*Philæ-stelen*⁴¹

I Isistemplets forgård lå der, da templet blev bygget, en stor klippeknode af rød granit, som man valgte at lade stå, vendt mod templets indgangsdør og dermed perfekt til en erklæring [fig. 12]. Her har vi et svardekret udstedt af Ptolemaios VI d. 28. juni 157 f.Kr., som stadfæster et tidligere, og som giver ret til skatter og afgifter fra Tolvmilelandet til Isis-templet. Dette skete efter at landet som nævnt var gledet i meroitiske hænder i begyndelsen af det 2. årh. Indholdet er som i Dakka-dekretet (“12 mil fra Takompso til Syene på vest bredden og 12 mil på østbredden, i alt 24 mil, til Isis, som det forefindes med dets marker, søer, øer, sten, planter, træer, hjoerde, kvæg, fisk, fugle, alle olier og alt hvad der findes der, inkl. alle beboerne, kvinder såvel som

39 Török, *op. cit.*, s. 403-404. Stelen er udateret. Denne usædvanlige og interessante tekst er blevet oversat i sin helhed og kommenteret af Paul John Frandsen i et tidligere nummer af Papyrus: ‘Hungersstelen’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 4-11.

40 Paul John Frandsen, ‘“Mana ... if we are to talk in terms of modern professional jargon”’, *Chaos. Dansk-Norsk Tidsskrift for religionshistoriske studier* 10, 1988, s. 104-115.

41 Locher, *op. cit.*, 341ff.

mænd.”).⁴² Samtidig fik templet tiende af told på alle varer, der blev transporteret på Nilen som skattefri indkomst. Ptolemaios IX bekræfter donationen af land fra Takompo til Syene, men der omtales ikke et tiende på handelsvarer.⁴³

Vi ved ikke hvor længe denne gunstige situation holdt, for den overordnede administration lå nordpå i Øvreægypten. Under Ptolemaios VII følte præsterne i hvert fald, at deres økonomiske situation var trængt:

I og med at de rejsende, der besøger Philæ, generaler og inspektører, og herskere i Thebais (Øvreægypten), og kgl. embedsmænd og politichefer, og alle de andre embedsmænd der er i regeringens tjeneste, og de væbnede styrker der er i deres følge og resten af deres tjenestefolk tvinger os til at betale deres opholdsudgifter, mens de er her, og at templet på grund af denne praksis er ved at blive meget fattigt, og at vi er i fare for at ende med ingenting at eje undtagen det, der er nok til de udgifter, der er fastsat ved lov til ofre og drikofre, som er på jeres og jeres børns vegne,

bønfaldt præsterne guvernøren om at gøre en ende på alle disse generende besøg og opsætte en stele derom i templet. Bønnen blev hørt og afgørelsen og baggrunden for den indhugget ikke på en stele, men på basen af en af de to obelisker, der stod foran templets pylon.⁴⁴

Romerne

KEJSER AUGUSTUS (31 F.KR.-14 E.KR.)

De aggressive nomadestammer i den omkringliggende ørken var til stadig irritation for dem, der administrerede Tolvmilelandet. Bosættelser, miner og handelsruter måtte beskyttes ved at bygge forter

Fig. 12

Dekretet på Philæ. Foto LM.

i hele regionen. I Romertiden var det kejseren, der styrede indkomsterne, ikke præsterne i de respektive templer.

Efter sin erobring af Ægypten og landets indlemmelse i det Romerske Rige valgte Augustus som en væsentlig del af sit politiske program at fortsætte den integration af nubierne i Tolvmilelandet, som havde vist sig effektivt under hans græske forgængere. Sprogligt var der ikke nogen barriere, for i hele Romerriget var græsk arbejdsproget, og mange nubiske soldater og embedsfolk mestrede allerede to eller tre sprog. Augustus gik i gang med et ambitiøst byggeprogram, der omfattede udvidelse af eksisterende helligdomme og anlæggelse af nye. Det skulle så at sige neutralisere de kulturelle forskelle i befolkningen og give dem noget fælles at samles om. Templerne var ét stort, historisk arkiv, hvor kongens legitimering var åbenbar i hans samkvem med guderne, hvor programmerklæringer og dekreter kunne nedfældes for evigheden, og hvor gudernes identitet, natur og indflydelse kunne demonstreres. Den visuelle fremlægning på templernes ydervægge og i forgården blev levendegjort ved gudernes fester og processioner, der typisk strakte sig over 11 dage. Ægyptere og nubiere kunne kom-

42 Török, *op. cit.*, s. 400-1; Lepsius, *Denkmäler IV* 27/b, l. 1-4.

43 Dietze, *op. cit.*, s. 94.

44 Obeliskens står nu på godset Kingston Lacy i Dorset. Teksten: André Bernand, *Les inscriptions grecques (et latines) de Philae I*, Paris 1969, s. 160-196. Om den romerske administration af Tolvmilelandet se László Török i Christina Riggs (red.), *The Oxford Handbook of Roman Nubia*, Oxford 2012, s. 754-756.

munikere direkte med deres udvalgte gud ikke alene ved ofre (verbale eller reelle), men også ved skriftlig henvendelse, hvorefter guden svarede gennem orakler eller viste sig i drømme. Denne særegne, men integrerende, livsform blev stimuleret af kejserens byggeaktiviteter mange steder i Tolvmilelandet.

Kalabsha-templet blev kejserens flagskib [fig. 13]. Det eksisterende, ptolemæiske kapel til Mandulis fik først en monumental port. Men så erstattede han det oprindelige kapel med et nyt, lille tempel, viet til Isis, Osiris og Mandulis. Det blev dog senere demonteret for at gøre plads til et større, rigt udsmykket tempel med mere fokus på Mandulis, rejst som et modstykke til Isis-templet på Philæ. Den ældre bygning blev genanvendt som fyld, men står nu genopbygget på Elefantine, hvorimod den nye blev genrejst lige syd for dæmningen.⁴⁵ Templet ligger højt hævet over floden. Her æres et hav af guder, som har tilknytning til både til Ægypten og Nubien. Mandulis kunne overtage Horus' rolle og blev dermed en del af familien på Philæ. Han forekommer i en "ældre" og en "yngre" udgave og symboliserer således cyklisk fornyelse [fig. 14]. Der var fri adgang til forgården, som ligefrem hed "Folkemængdens gård", og soldaterne tilbad ham som en solgud, en Apollon. Mange graffiti, især fra tiden under Domitian, Trajan og Antoninus Pius, fortæller om deres fromhed. Mandulis forstod også græsk, men talte nubisk og gav orakler på "æthiopisk". På en promi-

45 Hölbl, *op. cit.*, s. 104-133 med talrige billeder; Hawass, *op. cit.*, s. 38. Porten antoges at stamme fra ptolemæertiden, men det står nu klart, at de ptolemæiske kartoucher på den er en kopi: Hölbl, *op. cit.*, s. 105.

Fig. 13 Kalabsha-templet med moderne trætrappe fra floden. Foto Pia Adamsen.

Fig. 14 Kalabsha-templets ydre bagmur. Augustus(?) ofrer agerjord (Tolvmilelandet?) til tre udgaver af Mandulis med henholdsvis *hemhem*-krone og Osiris-kroner. Relieffet sidder under den egentlige udsmykning sammen med to andre veludførte graffiti. Foto LM.

Fig. 15 Isis vender hjem til Philæ fra en sejlads. Foran går Ptolemaios XIII. Foto LM.

nent plads i hypostylhallen er det Mandulis, der sætter kronen på kejserens hoved. Nok findes Augustus' navn i scenerne (en nødvendighed i faronisk tid for at de skulle virke!), men han benævnes mere generelt som "farao", "kejser", "autokrator" eller (sjældent) som "romeren". Deraf kan vi udlede, at det ikke er ham som person, men guderne, der i virkeligheden regerer landet.⁴⁶

46 Om templets udsmykning se Török, *op. cit.*, s. 450-452.

Udsmykningen af templet blev aldrig helt færdig. I Lepsius' dage var der endnu mange farver tilbage i det allerhelligste, ligeså indskrifter med blæk, der tragisk blev vasket væk under de gentagne oversvømmelser.⁴⁷

De sejladsere, som Isis selv foretog op og ned ad floden i hele Tolvmilelandet, knyttede de mange templer sammen, og de foranledigede et markant træk i templernes arkitektur: trappen fra floden, der førte op til en bred terrasse med plads til mange tilskuere. I Kalabsha ligger den i hele tempelfacadenes bredde. I Isis-templet på Philæ blev terrassen lukket på næsten alle sider, dels med en kolonnade med udsigt til Biga mod vest, dels på den modsatte side en anden, der forbandt tre fritstående templer til Imhotep, Mandulis og Arensnuphis. Et græsk epigram på Isis-templets første pylon fortæller begejstret om, at skibe med gudebilleder ankom til Philæ fra andre templer i regionen ved festerne [fig. 15].⁴⁸

Efter at være ankommet til øen, Ægyptens grænse, Isis' allerskønneste, hellige (ø), foran Æthiopien så vi i Nilens flod hurtigt-sejlende skibe, der bar æthioperne gudekapeller, guderne værdige, til vort land, det hvedebærende, besøgsværdige, som alle dødelige på jorden ærer.

I Qertassi mellem templerne i Debod og Kalabsha blev der bygget en prægtig holdeplads til brug under gudernes sejladsere, der kan minde om den bedre kendte "Trajans kiosk" på Philæ [fig. 16]. Kaptajn Norden fortæller, at han fra floden så "levningerne af en anseelig mængde bygninger fra oldtiden. Over en strækning på mere end en kvart mil ser man overalt mure og fundamenter fra adskillige prægtige bygningsværker."⁴⁹ Seks ud af de i alt 14(?) søjler, der markerede bygningen, har overlevet og er nu genrejst på "Kalabsha-øen". De har enten kompositkapitel eller er prydet ned gudinden Hathors karakteristiske maske. Der er ingen anden udsmykning. Mange græske og demotiske graffiti afslører, at stedet var helliget Isis. Knap 2 km syd herfor lå et fort med en dobbelt, forstærket vold til at beskytte det mod oversvømmelse, og lidt længere væk enorme sandstensbrud, udhugget som et amfiteater,

47 Lepsius, *Text V*, s. 17-45.

48 Hölbl, *op. cit.*, s. 20; Török, *op. cit.*, s. 454; Bernand, *op. cit.*, II, nr. 158.

49 Norden, *op. cit.*, II, s. 584 og pl. cxlvii.

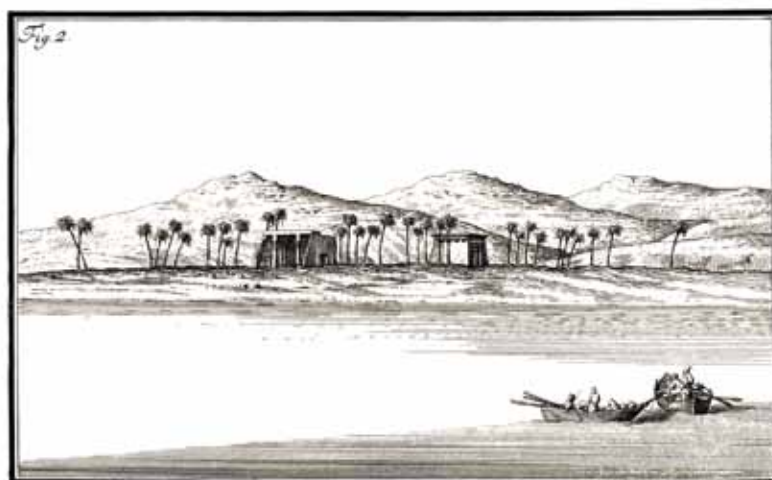

Fig. 1. Ruines de Hindau.
Fig. 2. Anciens batimens de Tæffa.

Fig. 16 Qertassi-kiosken tegnet Beechey for Banks. © National Trust: Banks of Kingston Lacy family and estate archive, deposited with Dorset History Centre.

Fig. 17 Templerne i Taffe tegnet af Norden (pl. cxlvii).

der leverede stenene til bygningen af templerne på Philæ.

I Taffe lidt syd derfor var der lignende faciliteter til processionen. Her byggede Augustus et fort og to små templer med kajanlæg. Det sydlige blev ødelagt 1860-1880. Det nordlige, der stod på et højere klippeplateau, er blevet genrejst i Leiden. Ligesom Qertassi har det ingen vægudsmykning. Kaptajn Norden tegnede dem begge to uden at lade sig distrahere af geværssalver fra bredden [fig. 17].

Fig. 18 Templet i Maharakka. Foto LM.

Fig. 19 Templet i Dendur tegnet af Norden (pl. cli).

Fig. 20 Templet i Debod tegnet af Norden (pl. cxlvi).

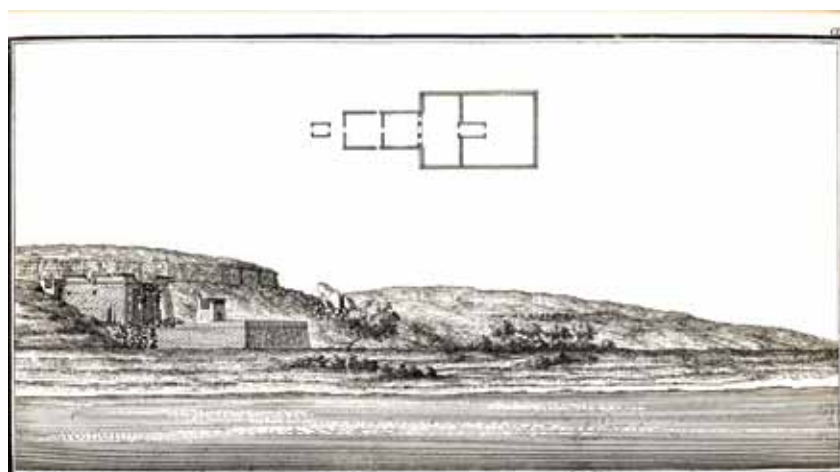
I *Maharakka* (græsk Hierasykaminos, Takompso) lå den sydligste af de romerske bygninger i Tolvmilelandet, og det har markeret endestationen for gudernes sejlads. Templets arkitektur er usædvanlig, for i sit indre rummede det en "urhøj" af sand omgivet af søjlerækker på tre sider, undtagen den østlige mod floden, hvor man i oversvømmelsestiden har kunnet sejle næsten ind i templet [fig. 18]. Her har de besøgende mødt oversvømmelsens oprindelse tæt på i den allersydligste del af Tolvmilelandet. I hjørnet findes en sjælden vindeltrappe til taget, hvilket antyder, at Isis' gudebillede har kunnet forene sig med den opgående sol (ligesom f. eks. Hathor i Dendera). Graffiti på væggene viser, at pilgrimme her har søgt Isis, Osiris, Horus, Neftys og "guderne i Takompso".

I *Qurte* 6 km inden Maharakka lå endnu i det 19. årh. et lille romersk tempel viet til Isis, set af Lepsius. Det er nu forsvundet.⁵⁰ I et tempel i *Ajuala* nær vejen til guldminerne, først anlagt af Ptolemaios IV til Mandulis og Philæ-triaden, byggede Augustus en kulterrasse og trappe ned til floden. Dette var det eneste tempel på østbredden. Dele af templets port har overlevet og blev genrejst på Elephantine.

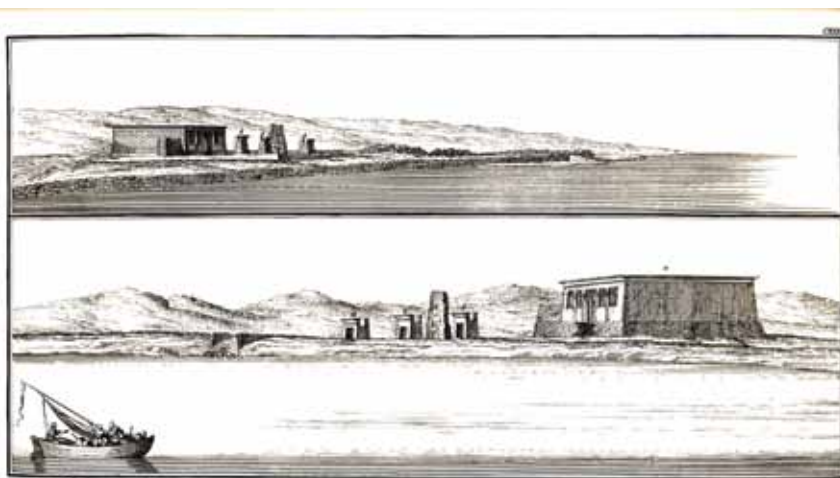
Templet i *Dendur* (ægyptisk *tehet*, romersk Tutzis) lidt syd herfor stod også med en bred, lukket terrasse tæt på floden og med en beskyttende mur foran og ryggen mod klippen bagved [fig. 19]. Stenene blev brudt i et stenbrud lige nord derfor. For at tækkes befolkningen valgte Augustus denne gang ud over Philæ-triaden at introducere to ganske usædvanlige guder: lokalheltene Pediese og Pahor, to guddommeliggjorte privatpersoner, der havde levet flere hundrede år forinden og formodentlig var druknet i Nilen.⁵¹ At dømme efter hans navn var deres far nubier, og det kunne være en nærliggende årsag til at promovere de to sønner her. Bag templet ligger en uudsmykket grotte, som kunne have været de to brødres grav. Derudover var en af beboerne "Amon fra Debod", som ifølge en nu forsvundet

⁵⁰ Lepsius, *Text* V, 76.

⁵¹ Se mere om disse i Lise Manniche, 'Ain el-Labakha', *Papyrus* 33/1, 2013, s. 10-27, især s. 19-25.

Plan et Perspective de l'ancien Temple de Garbe Dendour, dans la Nubie

*Antiquités de Deboude, à dix lieues au dela de la première cataracte du Nil.
a. Le Temple. b. Trois portails, au devant du Temple.*

Fig. 21 Templet i Dakka. Efter tegning i Belzonis *Narrative* 1820.

The New York Public Library <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47d9-4c43-a3d9-e040-e00a18064a99>

indskrift stod for at give orakler, for han var “han der kommer, når man påkalder ham”.⁵² Kaptajn Norden tegnede og opmålte bygningen, denne gang i fred og ro. Templet kan nu ses i New York. Templet i *Debod* fik yderligere udsmykning af Augustus og Tiberius og endte med at få hele tre pyloner [fig. 20]. Et jordskælv i 1868 voldte ubodelig skade på den ene. Templet blev genrejst i Madrid med de to resterende pyloner. Nordøst for templet lå en gravplads, og på den modsatte side af floden blev der fundet rester af et kaj anlæg.

Dakka lå overfor den gamle fæstning Kuban på østbredden, der bevogtede vejen til guldminerne [fig. 21]. I romertiden blev det ptolemæiske tempel her omgivet af en fæstningsmur, og der er da også adskillige romerske graffiti på pylonen. Byen omkring blev senere hovedkvarter i Tolvmilelandet. Augustus udsmykkede en stor del af det indre, bl.a. med et relief, hvor også han vier Tolvmilelandet til Isis på Philæ [fig. 22] “Jeg skænker dig marken, du skønne, på 12 mil i øst og 12 mil i vest, i alt 24 mil”, og Isis svarer: “Jeg giver dig alle lande i fred.” Yderligere bygger han bagerst i templet sit eget

Fig. 22 Det summariske Tolvmiledekret i Dakka. Fra Hölbl fig. 212.

52 Robert S. Bianchi, ‘The oracle at the temple of Dendur’, i W. Clarysse m.fl. (red.), *Egyptian Religion. The Last Thousand Years I*, Leuven 1998, s. 773-780.

Fig. 23 Templet på Biga – det eneste af de nubiske templer, der endnu står på sin plads. Foto LM.

kapel, der omsluttede den nubiske konges kapel. I den ene mur inkorporerede han en trappe til taget, i den anden et smalt rum hvis udsmykning illustrerer et ærkeegyptisk motiv: “den fjerne gudindes hjemkomst”. I senromersk tid blev Serapis introduceret i templets kult.

På øen *Biga* [fig. 23] valgte Augustus at fokusere på et tempel til Osiris. På *Philæ* eskalerede byggeriet til ære for triaden Isis, Osiris og Horus. På øen, hvor den ledige plads var begrænset, fejrede han den “fjerne” gudinde Hathor i et lille tempel (med musikscenerne i forgården tilføjet af Tiberius), og han fik udsmykket de to lange ydervægge i Isis-templet med utallige scener af sig selv, der bringer ofre til guderne – blandt ofrene det vigtige Tolvmileland.⁵³ På den sydlige side af øen opførte Augustus sluttelig i år 13/12 f.Kr. et tempel i græsk-romersk stil, der ganske er helliget ham selv! En tekst på arkitraven, der stadig ligger der, proklamerer: “Til autokrator Sebastos (Augustus), frelser og veldæder, i det 18. år under Publius Barbarus (præfekt)”.

Andre romerske kejsere i Nubien

I templet for den nubiske gud Arensnuphis på *Philæ* ser vi, at det nu er Augustus’ efterfølger, kejser Tiberius (14-37 e.Kr.), der skænker Isis Tolvmilelandet [fig. 24]: “At skænke marken til sin moder, den mægtige, Isis den livgivende, herskerinde over *Philæ*: 12 mil på vestsiden og 12 mil på østsiden fra Takompso til Syene.” Det er det sidste eksempel på

en landdonation, der involverer Tolvmilelandet, og det er et spørgsmål hvorvidt der lå realiteter bag.

Hadrian (117-138 e.Kr.) er i Ægypten mest forbundet med sine imponerende vejanlæg på vej til og langs med Rødehavet samt episoden i Mellem-ægypten, der foranledigede grundlæggelsen af Antinopolis. På *Philæ* huskes han som ophavsmand til “Hadrians port”, der markerede anløbspladsen til Biga, men måske også andre festlige sejladser. Biga spiller en dominerende rolle i udsmykningen af portbygningens vægge, idet både Nilens udspring under øens klipper og detaljer i indretningen af Osiris’ tempel derovre er afbildet. Under ham forlyder der dog ikke noget om Tolvmilelandet.

En erindring om de gode gamle dage ses i 175/6 e.Kr., da Markus Aurelius (161-180 e.Kr.) besøgte *Philæ*. Åbenbart er spørgsmålet om de manglende indkomster fra Tolvmilelandet blevet rejst. Kejseren skænker (som kompensation?) Isis-templet en vingård på 20,67 hektar, men den lå oppe nordpå nær Esna.⁵⁴ Den illustrerede dokumentation herfor sidder blandt reliefferne i Hadrians port. [Fig. 25]

Kejser Diokletian (284-305 e.Kr.) måtte personligt vise sig i Ægypten i 297 eller 298 for at bekæmpe en opstand, der havde bredt sig til hele landet. Han forsøgte også at gøre Romerrigets magt gældende i Tolvmilelandet, hvor der igen befandt sig romerske soldater. Men han indså åbenbart, at udgifterne forbundet med at omorganisere regionen ikke ville stå mål med indtægterne. Han satte et endeligt punktum for Tolvmilelandets faraoniske og

⁵³ Hölbl, *op. cit.*, fig. 106.

⁵⁴ Hölbl, *op. cit.*, s. 20, 97-8.

Fig. 24 Tiberius skænker Tolvmilelandet. Arensnuphis-templet på Philæ. Fra Hölbl, fig. 60.

Fig. 25 Markus Aurelius med sin landdonation. Foto LM.

Fig. 26 Diokletians port. Foto LM

græsk-romerske tilknytning til Ægypten, da han på den sydlige del af Philæ i forlængelse af Augustus-templet anlagde en ceremoniel port af form som en triumfbue, der, når man kom sydfra, ville markere grænsen til det romerske overherredømme [fig. 26]. Nu var Tolvmilelandet endegyldigt meroitisk.⁵⁵

⁵⁵ Hölbl, op. cit. s. 24-5.

Hvor er bygningerne nu?

- **Philæ.** Flyttet til Agilkia 1972-1980.
- **Biga.** Resterne af templet står endnu på sin oprindelige plads.
- **Debod.** 15 km fra Philæ. Demonteret 1960-1961, genopbygget 1972 i Madrid.
- **Qertassi-pavillonen.** 40 km fra Philæ. Flyttet 1963 og genopbygget på halvø syd for dæmningen (Kalabsha-øen).
- **Taffe.** 47,6 km fra Philæ. Demonteret 1960, genopbygget i Leiden 1977-1978.
- **Kalabsha (ældre).** 10 km syd for Taffe. 250 blokke fundet genbrugt i 1961-1963. Genopbygget på Elephantine 1972.
- **Kalabsha (yngre).** Flyttet til Kalabsha-øen 1961-3. Porten blev skænket tyskerne og er nu i Berlin.
- **Beit el-Wali.** 55 km syd for Aswan. Genopbygget på Kalabsha-øen.
- **Ajuala.** 7 km syd for Kalabsha på østbredden. Romersk port genopbygget på Elephantine.
- **Dendur.** 19 km syd for Kalabsha. Demonteret 1963, genopbygget i New York 1978.
- **Gerf Hussein.** Delvis reddet c. 1960-1964, genopbygget på Kalabsha-øen. En kolos er i Det Nubiske Museum.
- **Dakka.** 107 km syd for Aswan. Demonteret 1962, genopbygget 40 km mod syd mod syd sammen med Musawwarat og Maharakka.
- **Ikkur-fortet.** Nær Dakka. Gået tabt.
- **Kuban-fortet.** På østbredden overfor Ikkur. Gået tabt.
- **Qurta.** 112 km syd for Aswan. Gået tabt.
- **Maharakka** 125 km syd for Aswan. Demonteret 1961-2, genopbygget i Ny Sebua.

De erotiske figurer fra de hellige dyrs gravplads i Sakkara

Philippe
Derchain

Et noget afsides beliggende område af gravpladsen i Sakkara blev der for anden gang fundet en samling af erotiske figurer af forskellige materialer, bronze undtaget, som indtil nu er blevet forvist til museernes underverden. Fællesnævneren for figurerne er, at de er forsynet med en overdrevent stor fallos, ganske ude af proportioner med størrelsen af resten af mandens og de undertiden ledsagende personers kroppe.

Det første fund går tilbage til vinteren 1905-6, hvor James Quibell udgravede de berømte Bes-kamre lidt øst for Tetis pyramide.¹ På den tid var man i faglitteraturen yderst tilbageholdende med hensyn til fremstillinger, som man betragtede som obscène. Det afholdt arkæologen fra at publicere dem, og han nøjedes med give en kort henvisning til dem i sin udgravningsrapport. Det andet fund er heldigere. Nu om dage har vi overvundet fortidens snerpethed, og vi kan offentliggøre og omsider studere en gruppe genstande, som det ved første blik ikke er let at anbringe i deres kulturelle sammenhæng i Ægypten. Det område, genstandene kommer fra, ligger i knapt et par hundrede meters afstand fra Bes-kamrene, midt på de hellige dyrs gravplads. De to lokaliteter, som begge ligger nær Serapeum, har været levende centre for folkelig fromhed i Sentiden, som det allerede kendes fra oldtiden,² og de knytter sig således til gammel gravkult, som udviklede sig til et pilgrimsmaal.³

Hellige byer har til enhver tid forstået at opfylde pilgrimmenes behov. Her har souvenirs og votivgaver haft en vigtig plads ligesom i øvrigt også "verdens ældste erhverv". Det kan derfor være svært at afgøre, om det er efterspørgslen efter det ene eller det andet, der har givet anledning til det betydelige fund, som det drejer sig om her, hvis ikke det var fordi det er mest sandsynligt at se figurerne som votivgaver. Pilgrimmene ville have taget deres souvenirs med hjem, og det er svært at se, hvorfor de kvinder, der tilbød deres ydelser til de forbipasserende, skulle have inspireret til en sådan kunstnerisk nicheproduktion. Yderligere har de rum eller gårde, hvor disse genstande er fundet, intet fælles med for eksempel et pompejansk bordels snævre celler. Endelig låner de fleste af figurerne deres former fra mytologien, hvilket under alle omstændigheder tvinger os til at gå den vej for at forstå hvilke associationer både fabrikanterne og kunderne kunne have til dem.

Gruppestatuen med fallosbærere

Nøglen til en forståelse af fundets omfang og righoldighed er uden tvivl den gruppe, der udgøres af to Bes-figurer og to tykke mænd med lange skorter og hårlok ved tindingen,⁴ som højtideligt bærer en umådelig stor fallos på deres skuldre [fig. 1-2]. Ved dens rod ses en på hug siddende, kronraget person med hårlok ved højre side. På venstre skulder bærer

1 J.E. Quibell, *Excavations at Saqqara*, 1905-1906, Cairo 1907, s. 12-14, 28-29.

2 For Tetis kult se J. Yoyotte, 'À propos de la parenté féminine du roi Têti (VIe dynastie)' i *BIFAO* 57, 1958, s. 96 n. 1. For Imhoteps grav se H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, s. 323 og for jagten på graven J. Leclant, *Orientalia* 37, 1968, s. 102 (W.B. Emerys udgravninger).

3 J. Yoyotte, 'Les pèlerinages dans l'Égypte ancienne', i *Sources orientales*, III, Paris 1960, s. 49ff.

4 Katalognummer 306, hvor G.T. Martin tænker på overdimensionerede ører, hvilket er arkæologisk muligt. For mit vedkommende og af ganske andre årsager foretrækker jeg at fortolke den som den lok, der bl.a. pryder Harpokrates, arveprinser og *sem*-præster (se yderligere nedenfor). [Gruppen, der er hele 40 cm høj, er nu inv. nr. F 1975/11.2 i Rijksmuseum van Oudheden i Leiden – tak til G.T. Martin for denne oplysning og til Maarten Raven for link til farvefoto og hollandsk litteratur på <http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=F+1975%2f11.2>]

Fig. 1

Gruppe-figuren med Harpokrates og fallos. Græsk-romersk tid. Bemalet terracotta, h. 40,3 cm.

Foto © National Museum of Antiquities, Leiden.

Belgieren Philippe Derchain (1926-2012) var professor ved universitetet i Köln. Han har skrevet talrige bøger om erotik og andre spændende emner i det gamle Ægypten. ‘Observations sur les erotica’ udkom i G. T. Martin, *The Sacred Animal Necropolis at North Saqqâra*, London 1981, s.166-170. Artiklen er oversat og let redigeret af Lise Manniche med tilladelse fra Egypt Exploration Society. Nogle af de figurer, der er med i den oprindelige publikation, er udeladt her. Tilføjet bibliografi er anbragt i [parentes].

Figurerne, der er af terracotta eller gips, blev fundet i 1970 i “blok 3”, en forsænket gård, udgravet af W.B. Emery m.fl. for Egypt Exploration Society. I G.T. Martins publikation har de katalognumrene 301-7 og 327-8. For omstændighederne omkring fundet se denne, s. 27. Enkelte af figurerne er nu i europæiske museer: Birmingham (kat. 301), Manchester (kat. 304), Bristol (kat. 307) og Cambridge (kat. 328). Kat. 1209 og 1210 blev dog fundet på overfladen uden nogen kontekst.

han en udefinerbar skikkelse. Det kunne være en kvindelig figur, som G.T. Martin først antog, med mindre det er en abe, hvis tilstedeværelse i selskab med Bes ikke burde forbyde os.⁵ Gruppen er ikke en ganske ny type genstand,⁶ men det er så vidt jeg ved det første komplette, offentliggjorte eksemplar. Lykkeligvis kan den berige den dokumentation, som Bruno H. Stricker tidligere har samlet [se n.6]. Den bestod ganske vist kun af ufuldstændige figurer, men ikke desto mindre gav den mulighed for en sammenhængende fortolkning, da den kunne rela-

tere nogle grundlæggende elementer, som det er tilstrækkeligt at tage op og videreføre her. Stricker anerkender korrekt forbindelsen mellem de her omtalte figurer med den centrale gruppe i "Pamylie-processionerne", hvor et fallisk idol blev båret rundt til Osiris' ære.⁷ Festens navn skyldes en vis Pamyles, der ifølge den alexandrinske grammatiker Hesychios (5. – 6. årh. e.Kr.) ikke er nogen anden end en form for ægyptisk Priapos (frugtbarhedsgud), og som digteren Kratinos den Yngre (300-tallet f.Kr.) forbandt med Sokaris.⁸ Da Sokaris selv var en memfitisk form for dødeguden Osiris, bekræfter dette fund netop på memfitisk grund af mindst én gruppe med fallosbærere på forunderlig vis de klassiske forfatteres informationer.

I og med at gruppen afbilder en memfitisk begivenhed, kan gruppen fra Memfis som jeg nævnte før ikke være en souvenir medtaget af en pilgrim, men må uden tvivl være en votivgave og kan dermed gennem sine karakteristika og formål sammenlignes

5 Jf. nedenfor s. 25; W. Pleyte, *Chapitres supplémentaires*, i, Leiden 1881, pl. 135; Quibell, *op. cit.*, s. 26 og pl. 28,2; H. Wallis, *Egyptian Ceramic*, London 1898, fig. 107.

6 Berlin 12714: W. Weber, *Die ägyptisch-griechischen Terrakotten*, Berlin 1914, pl. 13, nr. 139, gengivet i B.H. Stricker, 'Bes de danser', *Oudhedkundige mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* 37, 1956, s. 40; [jf. Berlin 12417 H. Philipp, *Terrakotten aus Ägypten*, Berlin 1972, kat. nr.16, pl. 16 (to præster der bærer Harpokrates)]; jf. Nationalmuseet i Athen nr. 2632; upubliceret i Cairomuseet spec. reg. nr. 6240 og 6620. [Gruppestatuen fra Sakkara er gengivet i L. Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, London og New York 1987, fig. 3.]

7 J.G. Griffiths, *Plutarch's De Iside et Osiride*, Swansea 1970, s. 299-300.

8 T. Hopfner, *Fontes historiae religionis Aegyptiacae I*, Bonn 1922.

Fig. 2

Gruppefiguren med Harpokrates og Bes-figurer. Fra *Sacred Animal Necropolis*, pl. 23.

Fig. 3 Bes-figur, kat. 1331, nu BM 68308. Bemalet terracotta, h. 15 cm. Fra *Sacred Animal Necropolis*, pl. 27.

Fig. 4 Harpokrates, kat. nr. 302, nu Cairo JdE 92019. Ifølge kataloget er den øverste del af stolen udsmykket med Bes-hoveder. Bemalet gips med fallos af træ, h. 25,7 cm. Fra *Sacred Animal Necropolis*, pl. 25.

Fig. 5 Fallisk figur med rammetromme, kat. 1210, nu Cairo JdE 92017. Bemalet kalksten, h. 3,5 cm. Trommen har spor af grøn og hvid farve. Fra *Sacred Animal Necropolis*, pl. 25.

med de utallige bronzer, som er fundet i tusindvis ved helligdomme, hvor pilgrimmene havde viet dem til de guder, som de havde besøgt.⁹

De øvrige figurer

Den figur, som jeg brugte til at indlede min fortælling om de erotiske fund i Sakkara, forener praktisk talt alle de elementer, som vi skal finde fordelt i de andre figurer.¹⁰ De oplysninger vi har fra litteraturen såvel som fra arkæologien gav mulighed for at udarbejde kataloget [i publikationen].

Indenfor et ret begrænset område af den memfiske nekropol omkring Serapeum, hvis hellige status går meget langt tilbage, dukker der votivgaver op,

som forener Bes-figurer [fig. 3], præstelignende personer,¹¹ Harpokrates (hvis det rent faktisk er ham, der sidder på fallos'en) [jf. fig. 4], aben og rammetrommen, som den frembårne person slår på [jf. fig. 5].¹² Hele scenen forgår under påkaldelse af en dødegud, hvad enten det er Osiris eller Pamylen, der som sagt er ingen ringere end Sokaris. Man kunne tilføje dyret, en gazelle, antilope eller stenbuk, som

9 Yoyotte, 'Les pélerinages...', s. 54 og 61.

10 Udover simple fallos'er, som man kan tillægge den betydning man vil (jf. G.D. Hornblower, *Man* 26, 1926, s. 81-3, nr. 52; 27, 1927, s. 150-153, nr. 97) indeholder det samlede fund figurer af følgende: (a) Harpokrates med rejst fallos kat. 301, 302, 305 [Harpokrates mangler], (b) person med rammetromme kat. 1210, 1211, (c) mand siddende på sit lem kat. 327, Bes kat. 307, 1331, alle vel dokumenterede i andre upublicerede eksemplarer i Caiomuseet.

11 Om præsterne i Memfis jf. nedenfor.

12 Da gruppefiguren fra Sakkara kan fortolkes ved hjælp af elementer, der er typiske for Memfis, er det muligt at lignende genstande uden herkomst også kunne tænkes at komme fra dette område, uanset hvor de er blevet fundet. [Se f.eks. figurer i Caiomuseet: G. T. Martin, "Erotic" figurines: The Cairo Museum Material', *Göttinger Miszellen* 96, 1987, s. 71-84].

Fig. 6

Bes med
firbenet dyr kat. 328,
nu Fitzwilliam Museum,
Cambridge E.56.1975. Fra
Sacred Animal Necropolis,
pl. 27.

Fig. 7 Fallisk figur med skal-
meje(?), kat. 1209. Bemalet
kalksten, h. 6,5 cm. Fra
Sacred Animal
Necropolis,
pl. 28.

ledsager den falliske person [fig. 6].¹³ Det eneste der mangler i vores liste, er harpen, der er en del af den erotiske ikonografi, spillet af personer hvis svulmende lem udgør instrumentets klangbund, mens de slår strengene.¹⁴ Denne sidstnævnte type synes dog at overskride rammerne for denne studie, for den kan have en forklaring udenfor enhver mytologisk kontekst gennem et simpelt ordspil mellem ordet for

harpe (*bnt*) og en opsvulmet tilstand (*bnn*). Begge ord kommer af en rod, som må betyde “at bøje sig”, “svulme op”.¹⁵ Principielt lige så fremmede for de figurer, vi beskæftiger os med her, er de grupper, hvoraf den vigtigste er den i The Brooklyn Museum, som jeg undersøger andetsteds [jf. n.13], hvor de mytologiske elementer lige som i de ægyptiske kærlighedsdigte¹⁶ kunne forstås såvel for deres betydning i en bestemt kulturel sammenhæng som for deres religiøse indhold.

13 Nr. 328 sammenstiller en mand med en stor, slap penis med et uidentificerbart, firbenet dyr (ged eller gazelle). Dyret kan knyttes til Bes-kulten, som jeg vil påvise andetsteds, hvor velbevarede eksemplarer viser dværgguddens forbindelse både med den slags dyr og med erotiske situationer. Jf. mine bemærkninger om gruppen i The Brooklyn Museum (nr. 58.34) som vil udkomme i *Miscellanea Wilbouriana* [?] [Gengivet i L. Manniche, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, London 1991, fig. 1].

14 P. Perdrizet, *Les Terres Cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, Nancy 1921. Man kan tilføje variationen med en musiker, hvis lem fungerer som plektrum (Cairomuseet temp. reg. 27.9.27.7 med ukendt fundsted).

15 J. Baines, 'Benben: Mythological and linguistic notes', *Orientalia* 39, 1970, s. 389-404. [Den ellers hyppigt forekommende falliske harpespiller mangler således i Sakkara. I stedet har vi utvivlsomt en fallisk dobbeltskalmejespiller i kat. nr. 1209 [fig. 7] (hvor det omtalte ordspil ville falde væk, da “skalmeje” hedder noget andet). Sammen med den ridende falliske figur kat. 303 [fig. 8] falder den udenfor Derchains argumentation, men den er dog en del af det samlede fund og illustreret i publikationen].

16 A. Hermann, *Altägyptische Liebesdichtung*, Wiesbaden 1959, s. 84f.; P. Derchain, 'Le lotus, le mandragore et le perséa', *Chronique d'Égypte* 50, 1975, s. 72.

Fortolkning

Opgaven er nu at integrere de forskellige elementer, som vi har isoleret, og hvis historiske sammenhæng er sikret, i et system, der afspejler de forestillinger, som har været grunden til, at de er blevet efterladt i de kapeller, hvor de er fundet.

Den forbindelse, som Stricker så mellem Bes-kapellerne ved siden af Tetis pyramide og de fallosbærende figurer, bekræftes rigeligt af, at der i den sektor, hvorfra vores genstande stammer, blev fundet et fragment af dværgguden (kat. 1331, jf. fig. 3). I Bes-rummene flankeres guden dog i flere tilfælde af en statue af en nøgen kvinde,¹⁷ som han synes at beskytte, hvor der i rummene i "blok 3" [i Sakkara nord] ikke er spor af nogen kvinder. Yderligere kan man spørge, hvad Bes har at gøre med falloskult. Bes og de andre deforme guder ved navn *haity*, som det er så godt som umuligt at adskille fra ham, udgør ofte en del af Hathors følge med ledsagelse af musik og dans.¹⁸ Danserinder og musikanter fik et billede af guden tatoveret på deres lår;¹⁹ han ses sammen med Thueris på barselssenge,²⁰ og i vores egen sektor veksler han med Hathor-masker i udsmykningen af et offerbord.²¹ Konceptet omkring ham forbinder ham alle med det kvindelige, dels ved fødslen, som det længe har stået klart, dels med den erotiske ophidselse, som Hathor repræsenterer.²² Da han er til stede ved toilettet, ved fødslen og selv er musiker, er han symbolet på kvindelige aktiviteter. Han hjælper kvinderne i deres forførende gerninger, proklamerer med høj røst deres triumf, beskytter deres barsel – men under ingen omstændigheder optræder han som deres partner. Hvis man undtager de sene billeder med Bes' kontrafej, hvor kroppen dog slet ikke ligner en dværge, men tværtimod en muskuløs mands, og hvor indskrifterne ikke nævner ham ved hans navn, men knytter ham til andre gu-

Fig. 8

Fallisk rytter, kat. nr. 302, nu Cairo JdE 92020. Bemalet kalksten, h. 9 cm. Fra *Sacred Animal Necropolis*, pl. 26.

der²³ (og som derfor skal holdes udenfor her), er sagen den, at hver gang han vises med overdimensioneret lem, hænger det slapt, enten mellem hans ben, hvor den ved gud ved hvilken misforståelse erstattes af en løvehale, eller også slæber den efter ham på jorden, som på et relief i Allard Pierson Museet i Amsterdam.²⁴ Det kan således ikke, trods sin størrelse, være et symbol på virilitet. Bes placerer sig derfor mere på det kvindeliges side, trods

17 Quibell, *op. cit.*, frontispice og pl. 28-29. [Se også L. Manniche, 'Bes rooms' i K. Ryholt og R. Nyord (red.), *Lotus and Laurel. Studies on Egyptian Language and Religion in Honour of Paul John Frandsen*, CNI Publications 39, København 2015, s. 209-232.]

18 H. Altenmüller, 'Bes' i *Lexikon der Ägyptologie I*, Wiesbaden 1973, kol. 720-724.

19 J. Vandier d'Abbadie, 'Une fresque civile de Deir el-Medineh', *Revue d'Égyptologie* 3, 1938, s. 31ff.

20 I scenerne af det hellige ægteskab i Deir el-Bahari og Luxor samt i sentidens *mammisi*'er.

21 Kat. nr. 432 i publikationen.

22 P. Derchain, *Hathor Quadrifronts*, Istanbul 1972, s. 45.

23 F. eks. Sopdu eller Horus på et naos fra Saft el-Henna (E. Naville, *The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen*, London 1887, pl. 2,6; 3,3-3; 5,2-3) eller Hormerty (bibliografi i P. Derchain, 'La couronne de justification', *Chronique d'Égypte* 30, 1955, s. 245 n. 4). Han ses også på magiske gemmer, der udtrykker en kombination af ondtafværgende og verdensskaber, måske påvirket af den folkelige gud Tutu (græsk Tithoes): P. Derchain, 'Le démiurge et la balance' i *Religions en Égypte hellénistique et romaine. Colloque de Strasbourg*, 1967, Paris 1969, s. 31-34.

24 Stricker, *op. cit.*, pl. 4. [Inventarnummer 07967 – museets samling ligger online <https://www.uvaerfgoed.nl/beeldbank/en/allardpiersonmuseum/xview/?identifier=hdl:11245/3.2035;metadata=apm07967>]

sine mandlige attributter, som afbildes i slap tilstand. Det vil sige, at man i ham bør se et element, der fremmer foreningen mellem kønnene og dens konsekvenser. Han er en formidlende gud, der udtrykker en relation.²⁵

I den fallosbærende gruppe understreger Bes' placering foran hans rolle. Det er ham, der styrer det erigerede lem mod dets mål. Men det mål er tydeligvis en graviditet (kærlighed for kærlighedens skyld synes at være et koncept, der var fremmed for den ægyptiske kultur),²⁶ hvor frugten repræsenteres af Harpokrates, der sidder sammenkrøbet ved fallos'ens rod.

Hvis man accepterer at se hele gruppen i lyset af den hypotese, som Wolfhardt Westendorf har formuleret, er dens billedprogram perfekt integreret i en osiriansk sammenhæng. Her er tanken om seksuel forening et af de vigtigste elementer i ideerne om den dødes genfødsel i Nye Rige.²⁷ Dette stemmer overens med den historiske tradition, som vi citerede ovenfor (Stricker).

Med Bes som repræsentant for seksuel aktivitet, fallos'en som den skabende kraft og Harpokrates som stræben efter liv knytter vores gruppefigur, fundet på en gravplads, sig direkte til det osirianske koncept, jeg netop har hentydet til. Derfor kan vi nu også med fordel se på de to personer, der går bag den forreste Bes-figur. Hvis man er enig i, at deres isser er smykket med den hårlok, der traditionelt kendetegner Harpokrates, arveprinser og *sem*-præster, tyder personernes karakteristiske præstedragt på, at de hører til i den sidstnævnte gruppe, og deres alder bekræfter dette. I begravelsesritualet var *sem*-præstens funktion netop at sikre den afdødes videre rejse, og hans tilstedeværelse i gruppen støtter således den ovenfor givne fortolkning.

Det kvindelige

Der udestår endnu to detaljer. Harpokrates slår på en rammetromme og bærer en abe på skulderen.

Instrumentet er velkendt i Hathor-kulten,²⁸ Bes spiller på den.²⁹ Aben optræder hyppigt som udsmykning på toiletartikler,³⁰ på selveste Bes' skuldre,³¹ i Hathors følge³² og befinder sig tit nær scener, der har med kærlighed at gøre.³³ Harpokrates er således også forsynet med symboler, der erindrer om den kvindelige side af det erotiske spil mellem kønnene. Alt i alt indeholder gruppen, uden at hun selv optræder på scenen, betydelige elementer af kvindens tiltrækningskraft, af mandens skaberkraft og af faderens fortsættelse gennem sønnen.³⁴ Fordelingen af de "kvindelige" elementer, som bærende faderen og båret af sønnen, erindrer om generationernes cykliske kontinuitet, som naturligt hører hjemme i den ægyptiske dødetetro. Men på det tidspunkt i Nye Rige, hvor disse erotiske forestillinger om fortsat liv fandt visuelt udtryk, var dette altid diskret, udelukkende forståeligt for dem, der havde lært at fortolke billederne, det vil sige den uddannede elite.³⁵ Genstandene fra Sakkara kommer fra lokaliteter, hvor den folkelige kult trivedes, hvor pilgrimmene næppe var bevidste om de mere subtile aspekter af tidligere tiders symbolik, men naturligvis var parate til gribe nye muligheder for deres egen overlevelse, som under alle omstændigheder var ret usikker. Vores små monumenter kunne derfor vidne om en demokratisering af langt ældre forestillinger og samtidig om en proces, der i Ægypten var uden ende.

25 Ligesom Shu, se f.eks. P. Derchain, 'Sur le nom de Chou et sa fonction', *Revue d'Égyptologie* 27, 1975, s. 115.

26 Dog ikke ukendt, for ægypterne havde opskrifter på svangerskabsforebyggende remedier, jf. G. Lefebvre, *Essai sur la médecine*, Paris 1956, s. 100, §4. [Jf. J.F. Nunn, *Ancient Egyptian Medicine*, London 1996, s. 196.]

27 'Bemerkungen zur "Kammer der Wiedergeburt" im Tutanchamungrab', *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 94, 1967, s. 139-150.

28 Se f.eks. de syv Hathorer: E. Chassinat og F. Daumas, *Le temple de Dendara VI*, Cairo 1965, pl. 459-450. [Jf. også L. Manniche, 'Barselstrømmer', *Papyrus* 36/1, 2016, s. 26-39].

29 Se f.eks. armlænen på prinsesse Satamons stol: J. Quibell, *Tomb of Yuua and Thuiu*, Cairo 1908, nr. 51113 eller på sengen nr. 51110.

30 F. eks. J. Vandier d'Abbadie, *Musée du Louvre. Catalogue des objets de toilette égyptiens*, Paris 1972, nr. 179, 183-188, 381, 633.

31 Pleyte, *op. cit.*, pl. overfor s. 121.

32 I Philæ-templet: F. Daumas, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 95, 1969, pl. 3.

33 P. Derchain, 'La perruque et le cristal', *Studien zur Altägyptischen Kultur* 2, 1975, s. 68-69.

34 Jf. om denne problemstilling J. Assmann i H. Tellenbach (red.), *Das Vaterbild in Mythos und Geschichte*, Stuttgart 1976, s. 38f.

35 P. Derchain i *Royal Anthropological Institute News* 15, august 1976, s. 10. [Jf. også L. Manniche, 'The so-called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview' i N. Strudwick og J. H. Taylor (red.), *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London 2003, s. 42-45].

Sem-præsterne i Memfis

Jeg har indtil nu ladet læseren vente spændt og med blind tillid på beviset for identiteten af bærerne i anden række. Af grunde, som i øvrigt afhænger af, hvordan man globalt set fortolker skulpturen, nævnte jeg, at de kunne være *sem*-præster. Hvis man kan se det påsatte, tunge vedhæng på issen som hårløkker, kunne man sammenligne dem med en stribe andre figurer, der dukker op i den erotiske kunst i Sentiden, hvor denne lok har en prominent plads, men som ikke kan være Harpokrates, fordi ansigtstrækkene og klæderne (når de bærer nogen) taler imod det.

Vi ved andetsteds fra, hvilken plads *sem*-præsten, også kendt som *fekty*, "den kronragede", udfylder i begravelsesritualet og i lignende Osirisritualer,³⁶ hvor han netop i sin rolle som arving er ansvarlig for genfødsel. Udover den fallosbærende figurgruppe har fundet i Sakkara bragt andre figurer med hårløkker for dagen, og man kunne spørge, om der ikke kunne være en anden association, en anden grund end den, der drejer sig om en form for overlevelse, i disse fremstillinger af mænd med store lemmer og hår. Der ligger en diskrepans mellem deres kraftfulde fremtoning og den afholdende livsstil, som litteraturen tillægger de ægyptiske præster,³⁷ og som uden tvivl er bestemt af en række tabuforestillinger, hvoraf vi kender ganske mange.³⁸ Ikke desto mindre har overleveringen ikke undladt at bibringe os erindringen om lystne præster,³⁹ der minder om

Fig. 9
Alrune
afbildet Neb-
amons grav (18.
dynasti), nu i
British Museum.
Foto © British
Museum.

dem som man morede sig over i Middelalderen. Ved et lykkeligt træf handler den mest liderlige præstehistorie fra det gamle Ægypten om en *sem*-præst fra Memfis, den berømte Khaemwase,⁴⁰ som ofrer karriere og børn for Tabubu, som han har mødt i gården til Ptah-templet, klædt på ikke som en from frue, men som en fashionabel kurtisane.⁴¹ Det er også en memfitisk præst, som af en harpespiller bliver rådet til ikke at forsømme kødets lyster.⁴²

Dette kan alt sammen synes lidt vagt, men sammenfaldet af de symboler, som vi har kunnet sammenstille, kan ikke desto mindre kaste lys over visse sider af den folkelige fromhed, dødetroen og den mening, man havde dannet sig om præsteskabet i denne ufattelige by Memfis, som hele verden drømte om,⁴³ og som var som "en kurv fuld af alrunefrugter sat ved Ptahs fødder."⁴⁴ Alrunen – frugten der får dig til at elske.⁴⁵

36 P. Derchain, *Le Papyrus Salt 825*, Bruxelles 1965, s. 73-75.

37 Hopfner, *op. cit.*, indeks s. 100.

38 P. Montet, *Kémi 11*, 1950, s. 104 på grundlag af Rochemonteix, *Le Temple d'Edfou*, I, Paris 1897, s. 330,1, hvor jeg hellere vil læse: "Hans tabu er at kopulere med en kvinde eller med en mand i hele verden", hvilken minder om en passage hos den klassiske, græske digter Chaeremon, citeret af Hopfner, *op. cit.*, s. 181, 21f. [Nyere studier af denne tekst: S.H. Aufrère, 'Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte. Un autre regard', i Jean-Marie Marconot og S. H. Aufrère (red.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte. Actes du Colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, Montpellier 1998, s.69-113; C. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten. Eine überregionaler Kanon Wissens im spätzeitlichen Ägypten*, Wiesbaden 2014, s.184-186. Tak til Paul John Frandsen for disse henvisninger.]

39 S. Sauneron, *Les prêtres de l'ancienne Égypte*, Paris 1957, s. 37. [Engelsk revideret udgave *The Priests of Ancient Egypt*, Cornell University Press 2000].

40 F. Gomaà, *Chaemwese*, Wiesbaden 1973, s. 20ff, 70ff.

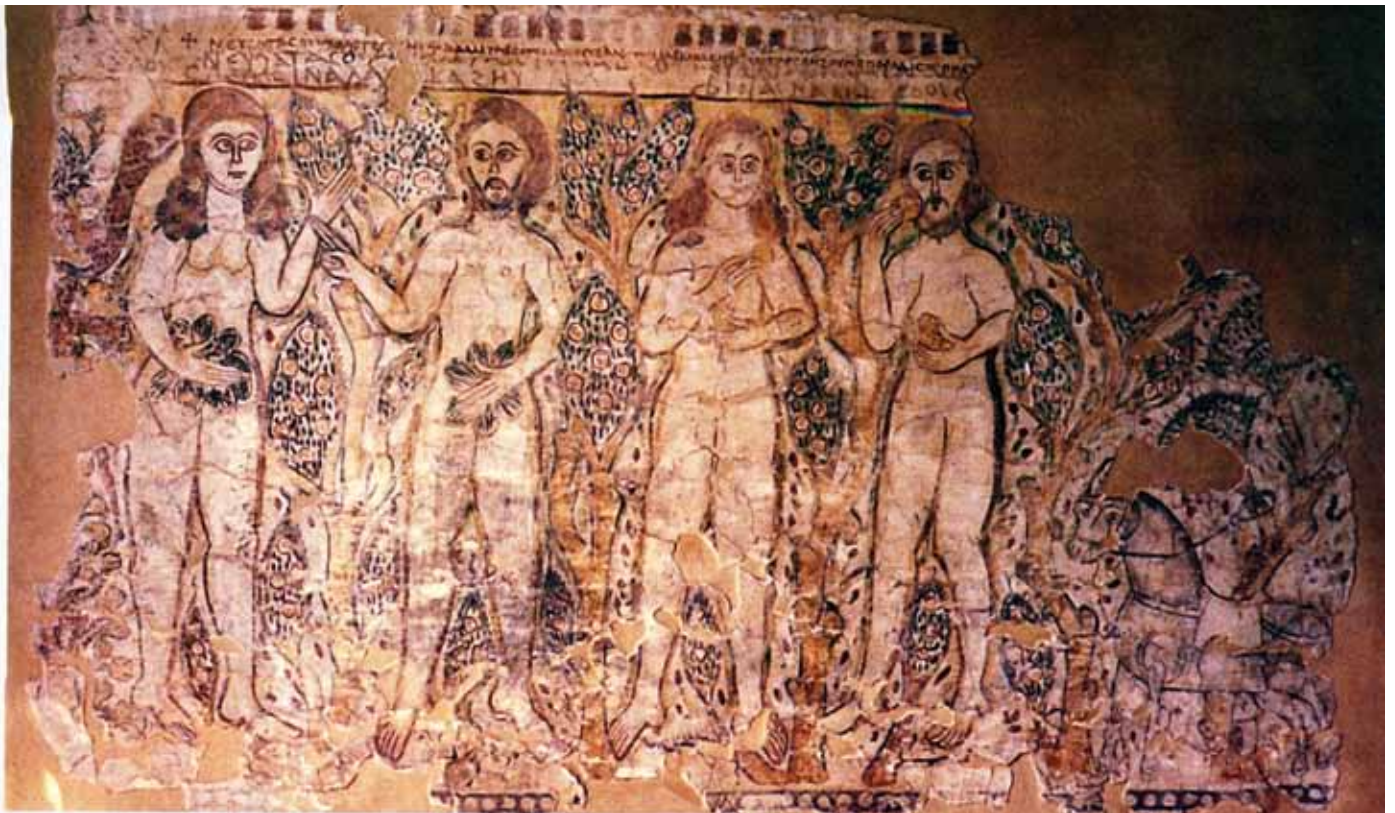
41 E. Bresciani, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto*, Turin 1969, s. 622f. [Engelsk udgave W.K Simpson m.fl., *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven og London 2003, s. 453-469.]

42 E. Otto, *Biographische Inschriften*, Leiden 1954, s. 191.

43 P. Anastasi IV, 4, 11- 5,5. [Et digt skrevet af en skole-dreng i ramessidetiden, der dagdrømmer om Memfis, mens han øver sig i at skrive].

44 P. Harris 500, 2,9. [Kærlighedsdigt med fokus på Memfis: B. Mathieu, *La poésie amoureuse de l'Égypte ancienne*, Cairo 1996, s. 58 med n.179.]

45 L. Keimer, *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 32, 1951, s. 351. [Citatet er fra et ostrakon i Cairo (IFAO 1266) med kærlighedsdigte: "Kærligheden er som en alrune i en mands hånd".]

Koptisk kyskhed

Paul John Frandsen

For de ægyptiske eneboere, munke og nonner var askese ikke primært et mål i sig selv, men et middel til at fjerne alt det, der forhindrer en i at koncentrere sig om det væsentlige: at følge Jesus. Blandt de begreber, vi moderne, vesterlandske mennesker forbinder med et liv i askese, er kravet om seksuel afholdenhed nok den fordring, der forekommer sværest. Så godt som alle sider af vores livsudfoldelse er gjort til genstand for en seksualisering, hvis omfang og udbredelse savner historisk sidestykke. Utallige af dagliglivets helt almindelige foreteelser kan i dag bedømmes på, om de er *sexy* eller ej, og det kan derfor ikke undre, at netop tanken om et liv i cølibat forekommer så godt som umulig. Den romersk katolske kirkes historisk betingede krav om cølibat for præster, og ikke blot for munke og nonner, har haft en for kirken umådelig destruktiv indflydelse. I de seneste 50 år har tusinder af præster opgivet deres kald for at gifte sig og leve det "ikke-elitære" liv, som

forfatteren til den ældste bevarede kirkehistorie, Euseb (ca. 260-340) betegnede almindelige menneskers måde at leve på, og mange munke- og nonneordener er enten helt forsvundne eller rekrutterer i overvejende grad deres medlemmer blandt befolkningen i den 3. verden.

Vender vi nu blikket mod udgangspunktet, er det derfor af største vigtighed at gøre sig klart, at man ikke umiddelbart kan slutte fra vores til fortidens syn på kroppen. I behandlingen af oldtidssamfundenes forhold til kroppen som sådan, til såvel spægelse som seksualitet, kyskhed, cølibat, homo-seksualitet osv. har historikere taget det for givet, at der ikke var nogen væsentlig forskel mellem dem og os. Deres krop er som vores. Nyere forskning har dog gjort det klart, at vores blik har været rettet mod en overfladisk lighed. Tidligere tiders krop var forskellig fra vores egen, og dermed var seksualitetens betydning også helt forskellig. Det kan tilmed påvises, at forskellige oldtidssamfund strukturerede

Fig. 1 Freske (inv. nr. 3962) fra Umm el-Baragat nær Tebtunis i Fayum. Adam og Eva før og efter syndefaldet. Hesten til højre er formodentlig et symbol på selvkontrol. 10. årh. Fra N.S. Attala, *Coptic Art*, 1, *Wall-Paintings*, Cairo [n.d.], s. 22-23.

Fig. 2 "Det jordiske paradis og Adam og Evas syndefald", malet ca. 1615 af Jan Brueghel den Ældre og Peter Paul Rubens. Mauritshuis i Haag i Holland. <https://www.mauritshuis.nl/en/explore/the-collection/artworks/the-garden-of-edden-with-the-fall-of-man-253>

Jan Brueghel malede flere billeder med samme motiv som det her omtalte. Et af dem befinder sig i Victoria & Albert Museum i London med nummeret 340-1878. Det er malet i Antwerpen ca. 1600. Læs mere om disse to billeder s. 29.

hele kærlighedens og seksualitetens domæne på en måde, der gør, at vi ikke blot kan overføre vore forestillinger på sådanne samfund. Denne anderledeshed forlener for eksempel homoseksualitet og incest med en for os fremmedartet status. Den forskellige holdning til krop og sex var ikke blot lokalt betinget. Eller rettere, de lokale variationer fulgte med ind i kristendommen, der i sin formative periode frembød en ikke ubetydelig forskel i synet på kroppens fornødenheder, evne til afsavn og kapacitet for eros. [fig. 1-2]

I det 3. og 4. århundrede møder vi den udvikling, der ser kyskhed som et ideal og som samtidig gør

den til et centralt element i monastisk liv. Men allerede i det tidlige 2. århundrede diskuterede datidens medicinske ekspertise, hvorvidt sex var skadeligt, eller om det tværtimod var afholdenhed, man skulle vogte sig for. Ifølge den franske oldtidshistoriker Aline Rousselle var hovedsynspunktet, at afholdenhed basalt set var sundt:

Man anså det til og med for et faktum (Soranus, *Gynækologi* I,30), at kyske mænd var højere og stærkere end dem, der ikke praktiserede afholdenhed. Antallet af mænd, der ønskede at leve et liv i afholdenhed, var så stort, at der blev forsket til fordel for dem, der blev skrevet bøger for dem (...). Selvpålagte begrænsninger i seksuelle forhold var således blevet et ret så almindeligt træk ved samfundet. Dette er utvivlsomt en af de faktorer, på mandssiden, der er ansvarlig for faldet i fødselstallet i de øvre sociale lag af det romerske imperium.¹

1 Aline Rousselle, *Porneia: de la maîtrise du corps à la privation sensorielle*, Paris, 1983, s. 32.

Den fremspirende kristendom gør ingen ende på dette "ideal". Den overtager det tværtimod og introducerer dermed agtelsen for selvkontrol i kirken. Den berømte læge Galen (130-200) var højt imponeret over den kristne askese og sammenlignede kristne mænd og kvinders beherskelse af den kødelige kærlighed med de filosoffer, hvis budskab stillede krav om askese.

Kyskhed, eller seksuel afholdenhed, blev således et vigtigt, men givetvis også svært krav. Faktisk det sværeste, hvis vi skal tro et udsagn, der tillægges den hellige Antonius:

Den som lever i ensomhed i ørkenen, er befriet for tre kampe: hørelsen, talen og synet. Han har kun én (kamp) at føre: nedtrykt sindstilstand (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 11 = Antonius 11 = Systematisk 2:2).

Når man tænker på, hvilken opstandelse netop kravet om afholdenhed giver anledning til i den moderne debat om den katolske kirke, indtager emnet en tilsyneladende noget mere beskedne plads i oldkirkens skrifter. Kilderne strækker sig fra talrige *Udsagn af og om hellige fædre* (*Apophthegmata Patrum*) over breve, responsa, synode-vedtagelser til kirkehistorier og munkeregler. Enkelte forfattere forsøger en mere samlet fremstilling, og her er Johannes Cassians behandlinger i forskellige bøger de vigtigste. Johannes Cassian (360-432) blev født ved Sortehavskysten. Han blev oprindeligt munk i Jerusalem men tog siden til Ægypten og Syrien for at studere munkevæsenet og er således en primær kilde til det ægyptiske munkevæsen, som han behandler i to værker, *Institutioner* og *Samtaler*. Det drejer sig om 'Om utugt', 'Om kyskhed' og 'Om nattens forestillinger'. Afhængig af tid og sted fandtes der mange svar på de problemer, kravet om kyskhed gav anledning til. Vist fandtes der ekstreme svar, herunder den form for ren åndelighed (*apatheia*), der i sin strengeste form havde at "være død for verden" som dennesidig målsætning. Men på det mere pragmatiske plan måtte der levnes plads for kompromiser, og at holde lidenskab, eller libidoen, i ave var et realistisk mål. Det er netop, hvad ærkebiskoppen af Alexandria, Kyrillos I (den 24. patriark i Alexandria 412-444), anbefalede de munke, der havde henvendt sig til ham med spørgsmålet, om hvorvidt det er muligt helt at udrydde menneskets naturlige kødelige lyst:

Den ophidselse, der findes i kødet, kæmper mod et sind (*nous*), der higer mod afholdenhed, fordi det frygter Gud, og den fører et frygteligt slag mod længslen mod kyskhed. De, som anvender den faste, der sømmer sig for gudfrygtige personer, holder kødets ophidselse i skak, og gør spidsen på syndens sporer stump ved disciplin, øvelse og andre passende midler. Det er til syvende og sidst umuligt at udrydde det kødet iboende begær, men, som jeg har sagt, muligt ved påpasselighed at forhindre det i at dominere sindet... (Kyrillos *Resp.* 12.)

Citatet stammer fra et responsum om emnet og er en del af den eneste tekst, hvori Kyrillos eksplicit diskuterer dette centrale aspekt af munkelivets askese. Det er formodentlig også et af de mest realistiske og pragmatiske, der nogensinde er afgivet om dette spørgsmål. Men Kyrillos står i denne sag også som eksponent for den generelt mådeholdne linje, som eksempelvis et koncil i midten af det 4. århundrede i Gangra i Galatien i det nordlige Tyrkiet havde lagt for dagen i sine vedtagelser. Koncilet var rettet mod en vis Eustathius, biskop i Sebaste (det moderne Sivas i Tyrkiet), der plæderede for en ekstrem askese. Han ville ikke gå i de traditionelle klæder, han talte også mod ægteskabet og argumenterede tilsyneladende for, at kvinder ikke måtte paradere attributter såsom langt hår. Hvis vi skal fæste lid til koncilets kanon (betegnelsen for de vedtagelser, regler og forskrifter, som blev vedtaget på konciler, synoder og kirkemøder) 9 og 10, så er det ikke nok at ville leve i cølibat. Vil man leve i kyskhed og afholdenhed, skal man gøre det, ikke fordi man nærer afsky for sex og ægteskab, men fordi man virkelig synes, at jomfruelighed og kyskhed er det smukkeste i livet. På samme måde også med kvindens lange hår. Med en klar henvisning til Paulus' 1. Kor. 11:14-15 fordømmer kanon 17 den kvinde, der "under påskud" af at ville leve i askese klipper sit hår af. Hos Paulus er kvindens lange hår et symbol på, at hun er underkastet manden, og når Eustathius og hans tilhængere derfor argumenterede mod ægteskabet, måtte selvsagt også symbolet på dette få saksen. Koncilet har flere vedtagelser, der samlet set kan ses som et forsvar for alle de mennesker, der lever et almindeligt liv i en traditionel familie (kanon 10 og 13-16), og koncilet står derfor også vagt om respekten for Korintherbrevets bemærkning om, at kvindens lange hår er hende givet som et slør. Koncilets moderate standpunkter med

hensyn til spørgsmålet om den asketiske livsforms eventuelle normsættende status opsummeres ganske smukt i slutningen af det kanoniske dokument:

Vi skriver ikke dette for at skabe hindringer for dem, der ønsker at leve et asketisk liv i Guds Kirke i overensstemmelse med Skriften, men retter det mod dem, som under påskud af askese optræder hovent, idet de både hæver sig selv over dem, der lever helt almindeligt, og indfører en række nye ting, der strider mod Skriften og de kirkelige kanoner. Vist så, vi beundrer kyskhed – ledsaget af ydmyghed; vi gør reverens for afholdenhed – ledsaget af gudfrygtighed og alvor; og vi priser opgivelsen af timelige gøremål – når det er ledsaget af sagtnodighed. Men vi ærer også ægteskabets hellige fællesskab, og vi fordømmer ikke rigdom, som nydes med ærlighed og godgørenhed.²

En tredje og nogenlunde samtidig kilde til den moderate holdning findes hos Socrates Scholasticus (ca. 380-450), der i sin kirkehistorie 1. bog fortæller om biskop Paphnutius' tale om cølibatet på koncilet i Nikæa i 325. På mødet blev det foreslået, at biskopper, præster, diakoner og subdiakoner skulle leve i cølibat med de kvinder, de havde giftet sig med, inden de blev ordineret. Et sådant forslag var et par år tidligere blevet vedtaget på et lokalt kirke-møde i Elvira i Spanien, men med henvisning til *Hebr. 13:4* argumenterer Paphnutius for, at "ægteskabet skal holdes i ære, og ægtesengen være ubesmattet". Koncilet burde derfor følge kirkens gamle traditioner og ikke pålægge de gejstlige et sådant åg. "Ikke alle mennesker kan klare askese i form af *apatheia*". Paphnutius karakteriserer det ægteskabelige samliv med begrebet *sophrosyne*, der hos ham netop betyder moderation og tilbageholdenhed i sanselige forhold, og argumentationen virkede så meget desto mere overbevisende, fordi han selv levede i cølibat og aldrig havde været gift eller været sammen med en kvinde. Paphnutius, der under kristenforfølgelserne havde mistet et øje, og som siden var biskop i Øvreægypten, stod i høj gunst hos kejser Konstantin, der førte forslaget på kirke-mødet, og dette kan have bidraget til, at koncilet i Nikæa vedtog hans forslag. Hvis man er gift, inden

Vignetter
foto LM.

man slår ind på den gejstlige vej, så kan man forblive gift (Socrates Scholasticus, *Kirkehistorie* 1:11). Det er i øvrigt en regel, der under visse betingelser stadig er i brug i den katolske kirke.

Apateia – kontrol med lidenskaber

Spændingsfeltet mellem den strenge og den moderate askese blev en del af det monastiske og kristne liv. Det afspejles også i *Udsagn af og om hellige fædre* (*Apophthegmata Patrum*), hvor vi både finder udsagn som f.eks. Abba Agathons og tekster, der understreger nødvendigheden af at praktisere *apatheia* – vores *apati*, der i denne sammenhæng betegner beherskelsen af syndefulde følelser og lidenskab:

Man spurgte Abba Agathon: "Hvad er bedst, kropslig askese eller indre påpasselighed?" Den ærværdig gamle svarede. "Mennesket er som et træ, kroppens askese er løvet, den indre påpasselighed er frugten. I overensstemmelse med skriftens ord [om øksen, der ligger ved træets rod] 'så skal da hvert træ, som ikke bærer god frugt, hugges om og kastes i ilden (Matt. 3:10)', er det klart, at al vor omhu må rettes mod frugten, dvs. passe på ånden. Men den behøver beskyttelse og pasning af løvet, hvilket er kropslig askese". (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 90 = Agathon 8 = Systematisk 10:13)

I den strengeste udgave var askesens mål at være levende død:

En broder spurgte Abba Moses: "Jeg ser noget foran mig, og jeg kan ikke (be)gribe det." Den gamle sagde til ham: "Så længe du ikke er død som dem, der er i deres grave, kan du ikke (be)gribe det." (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 505 = Moses 11)

Abba Daniel berettede om Abba Arsenius, at en postembedsmand en dag kom for at overbringe ham et testamente fra en senator, et familiemedlem, som havde efterladt ham en meget stor arv. Arsenius tog det og ville rive det i stykker. Men postembedsmanden kastede sig ned for hans fødder og sagde: "Riv det ikke i stykker, ellers vil man skære hovedet af mig." Abba Arsenius

2 Græsk tekst og fransk oversættelse i Charles Joseph Hefele og Henri Leclercq, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, 1907, I,2, s. 1040)

sagde til ham: “Jeg var åndeligt død (*apothneskein*) længe før denne slægtning”, og han returnerede testamentet uden at modtage noget. (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 67 = Arsenius 29 = Systematisk 6:2)

At dette var målet ses også af, at beretningen findes i en anden version:

Han (Abba Cassian) sagde også: “Der var en munk i en hule i ørkenen. Hans kødelige slægtninge lod ham vide, at ‘din far er meget syg og lige ved at dø. Kom og få arven fra ham’. Han svarede dem: ‘Jeg døde for verden, førend han gjorde det, og de døde arver ikke de levende’” (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 434 = Cassian 8)

Manglende *apatheia* er et hovedpunkt i biskop Palladius’ kritik af de ægyptiske munke i værket *Historia Lausiaca*. Palladius (368-431) var biskop i Helenopolis. Han boede flere år i Ægypten og er forfatter til et værk om de ægyptiske munkes historie. Det blev tilegnet Lausus, en af kejser Theodosius II’s (408-450) højstående embedsmænd og bærer derfor navnet *Historia Lausiaca*. I fortalen har han et par barske ord om samtidens munke, der mangler den fornødne ydmyghed. Hans egen ydmyghed strækker sig dog i første omgang til at rose sig af at have gennemrejst hele romerriget for at møde fromme mænd, som kunne give ham, hvad han ikke selv havde. Han drager en analogi til Paulus, der ikke var tilfreds med blot at høre om Peter, men “ønskede at se hans ansigt”, og går så vidt, at han skriver, at han sammenligner sig med dem, der har skrevet levnedbeskrivelser af patriarkerne Abraham og Moses med flere, og har gjort det ikke for at skaffe sig berømmelse men for at gavne. Men når dette er sagt, så beder han Lausus, som værket er dedikeret til, om at bære over med hans “simple ord, der er skrevet for at vogte det fromme sind” i denne verdens mangfoldighed af farer.

For mange brødre, der vigter sig af anstrengelser og barmhjertighedsgerninger, praler af at være ugifte og kyske, og tror sig på den sikre side ved deres ivrige studium af Guds ord, har ikke opnået sjælefred (*apatheia*), netop fordi de for

Fig. 3 Den hellige Antonius, afbildet i Antonius-klostret i den østlige ørken. Foto LM.

enhver pris har villet lægge deres fromhed for dagen og derved har pådraget sig travlhedssyge, hvoraf fødes såvel travlhed med løst og fast som travlhed i det onde, og derved fordrives den travlhed i det gode, som er ophav til travlheden med ens egen sjæls ve og vel (Palladius, *Historia Lausiaca*, prolog, 8)

Der var naturligvis ingen entydig forståelse af, hvordan denne tilstand skulle opnås, og det beroede bl.a. på tidens varierende opfattelser af forholdet mellem menneskets centrale komponenter. Et tidligt udgangspunkt finder vi i et brev fra den hellige Antonius [fig. 3]. Brevets indhold er en slags introduktion til det monastiske liv. Helligånden, skriver Antonius, lærer ånden at styre sjælen og legemet og at lutre dem begge, således at kødets frugter adskilles fra det, der er naturligt for kroppen. Kroppen bliver derved disciplineret i overensstemmelse med Paulus' ord om at få kroppen til at lystre (1 Kor. 9:27). Antonius forstår det sådan, at kroppen har tre åndelige og fysiologiske tilstande. Han bruger det græske ord *kinesis*, hvis grundbetydning er bevægelse, men som det følgende citat viser, drejer det sig om tre måder kroppen kan fungere på – med mindre man da, som nogle, slet og ret vil gengive ordet med erektion. Passagen, der skal citeres, findes også som et selvstændigt udsagn, optaget som nr. 22 i *Udsagn af og om hellige fædre (Apophthegmata Patrum)*. Der er mindre divergenser mellem brev og anekdote, og for tydeligheden skyld bygger jeg lidt på begge versioner.

Jeg mener, at der er tre bevægelser i kroppen. Der er den naturlige, iboende bevægelse, som ikke bevæger sig uden sjælens bifald; den betegner i kroppen slet og ret en bevægelse uden lidenskab (*apatheia*). Så er der den anden bevægelse, der er et produkt af fødeindtagelse og opvarmning af kroppen gennem indtagelse af mad og drikke. Det varmer blodet op og hidser kroppen op til at handle. (...) Den tredje bevægelse kommer fra de onde ånder, som på grund af misundelse frister os og søger at adsprede dem, der ønsker at helliggøre sig selv. Det gælder altså om at kende disse tre bevægelser i kroppen. En er naturens, en kommer fra at spise for meget, og den tredje skyldes dæmoner. (*Apophthegmata Patrum*, Alfabet 22 = Antonius 22 = Systematisk 5:1)

Natlig sædudtømning

Hos Antonius er *apatheia* altså en måde for kroppen at fungere på, som i udgangspunktet er i overensstemmelse med kroppens egen natur. Sparsom fødeindtagelse – askese – skulle derfor kunne holde kroppen til denne tilstand, og det skorter da heller ikke på beretninger om faste som et middel til at bekæmpe seksualiteten. Hos førømtalte Cassian finder man tilmed råd om, hvad man bør spise for at bekæmpe kroppens hede. En berømt undersøgelse fra midten af forrige århundrede viser, at et lavt kalorieindtag faktisk reducerer den seksuelle lyst³ herunder også det vi nu skal diskutere, nemlig såkaldte “våde drømme” og natlig sædudtømning. Den mandlige fysiologi er nemlig ikke sådan at styre, og afholdenhed og selv drakoniske bestræbelser på at tæmme lidenskabens kunne ikke hindre, at også munke fik natlig sædudtømning. Dette konkrete udslag af kroppens seksualitet gav naturligvis anledning til overvejelser af relevans for en asketisk livsførelse, forholdet mellem menneskets natur og vilje og herunder ikke mindst de problemer, der traditionelt ansues under betegnelsen *teodice*. Antonius synes at betragte udtømningen som et fænomen, der under normale forhold hører hjemme under kroppen første bevægelse, dvs. hører til naturens orden. Et kardinalpunkt, som han dog ikke berører, var spørgsmålet, om en mand kunne gå til alters efter at have haft natlig sædudtømning. Herved havde han nemlig, efter nogles opfattelse, gjort sig selv rituel uren og kunne derfor ikke have forbindelse med Kristi legeme, nadveren – på samme måde som nadveren efter manges mening ikke kunne modtages af ægtefæller, hvis de havde haft samleje indenfor et vist tidsrum før altergangen. Andre var enige heri, men tillagde, at den enkeltes rituelle urenhed smittede kollektivets, forstået, eksempelvis, som Kristi legeme i form af kirken, eller det monastiske fællesskab. Og atter andre mente, at natlig sædudtømning var naturlig og ikke noget reelt problem. Diskussionerne blev ofte ført med henvisning til de passager i Gamle Testamente, der behandler samme spørgsmål, og som udelukker den, der har haft sædudtømning fra det givne fællesskab på nærmere bestemte betingelser og indenfor visse tidsrum.⁴

3 Se Teresa M. Shaw, *The Burden of the Flesh. Fasting and Sexuality in early Christianity*, Minneapolis 1998, især s. 112-128.

4 3 Mos. 15:16-17 og 5 Mos. 23:11-12. Rituel urenhed kunne føre til midlertidig udelukkelse fra krigslejre, byer, templer, fester, osv.

Debatten om rituel renhed i relation til sex er på mange måder også et eksempel på den langvarige proces, hvorigennem kristendommen frigjorde sig fra den jødiske tradition og lov. For det var jo ikke blot sædudtømning og samleje, der ansås for farlige for templet med dets ofre eller kirken og eukaristien, men også kvindens menstruation. I den ægyptiske kirke kan man i det 3. og 4. århundrede iagttage en vis progression i synet på mandens problem, mens den menstruerende kvinde simpelthen betragtes som uren. Punktum. Biskop Dionysios af Alexandria (248-265) forbød helt klart menstruerende kvinder adgang til altergang. Tankegangen var den samme som hos jøderne. Templet/kirken skal beskyttes mod urenhed. I og for sig anså han spørgsmålet for overflødigt, for selvfølgelig kunne den kristne kvindes blod ikke mødes med Kristi blod – og det ved enhver from og troende kvinde selv. Man kan tilføje, at tankegangen på mange måder også er analog til de faraoniske forestillinger om den menstruerende kvindes farlighed. For mandens vedkommende stillede sagen sig anderledes. Selvom biskoppen stadig havde beskyttelsen af Jesu krop – eucharisti og kirke – som vigtigste formål, blev det med henvisning til 1 Kor. 7:5 overladt til den enkeltes overvejelse, hvorvidt en natlig udtømning eller et ægteskabeligt samleje ville være en hindring for at gå til alters.⁵

Små hundrede år senere leverer ærkebiskop Athanasius (biskop, 328-373) en anden indstilling. I et brev til en vis Amun, muligvis den Amun, der grundlagde klostret i Nitria, diskuterer han eksplicit problemet om natlig udtømning, der ifølge ham knapt kan siges at være et problem. “Alt Gud har gjort er smukt og rent”, skriver han. Men Djævelen benytter sig af utallige og ofte raffinerede metoder til at få det, der er skabt rent og smukt, til at blive syndefuldt og urent:

Men fortæl mig, elskede og fromme ven, hvilken synd eller urenhed der er i naturlig sekretion – som om mennesket var sindet at gøre snot fra næsen og slim fra halsen til årsag til skyld. Vi kan tilføje sekretioner fra maven, sådanne som hører til animalsk livs fysiske nødvendigheder. Hvis vi yderligere, med den hellige skrifts ord, anser

5 For Dinonysios se *Ep. Basilides*; græsk tekst og fransk oversættelse, Periclès-Pierre Joannou, *Les canons des Pères Grecs (Lettres Canoniques)*, Rom 1963, s.12-14. For menstruation i ældre tid se P.J. Frandsen, ‘Menstrual taboo in Ancient Egypt’, *Journal of Near Eastern Studies* 66, 2007, s. 81-105.

mennesket for at være Guds hånds værk, hvordan skulle et urent værk kunne udgå fra ren kraft? Og hvis, i overensstemmelse med de hellige Apostlenes Gerninger [17:28] “vi er af Guds slægt”, så har vi intet urent i os. Vi pådrager os kun urenhed, hvis vi begår en synd, det værste af alting. Men når udskillelse fra kroppen finder sted uafhængigt af viljen, så opfatter vi dette, ligesom andre ting, som en af naturens nødvendigheder.

Dette følges op med både en teologisk og medicinsk fysiologisk udredning. Gud skabte levende væsener med passager for overskud af væsker i organerne: håret til hovedets overskudsvæske; der er åbninger til mavens overskud, og så er der også en kanal for sæden. “Hvilken synd er der dog, i Guds navn, du mest elskede af Gud, hvis Herren, som skabte levende væsener, med hensigt skabte disse kropsdele til at have sådanne passager?” Athanasius påpeger, at vores viljes rolle er afgørende, når vi skal bedømme kroppens funktion. Gud har ønsket, at mennesket skulle blive frugtbart, og når frugtbarheden opfyldes indenfor den dertil indrettede ramme, ægteskabet, så er den kødelige forening ligefrem ærefuld. Han drager en analogi til forbuddet mod at slå ihjel og siger, at når det handler om krig, så er drab lovligt og tilladt. Handlingen er den samme, men omstændighederne er forskellige. Endelig fremstiller han ligesom Euseb livets to veje, det elitære munkeliv og det almindelige liv. Munkelivet er det hårdeste, men det giver hundrede fold udbytte, hvor det almindelige liv kun giver 30 fold. Den natlige udtømning sker uden egen vilje og er derfor ikke syndefuldt.⁶ Og den er derfor heller ikke farlig for Kristi legeme, hverken som nadver eller som kirke. Det gælder også det, han skriver i brevet til Amun. Munkene skal deltage i nadveren ligesom alle andre kristne. De er en meget vigtig del af kirken, men det er de kristne, der ikke kan leve op til munkenes høje standard også. Begge skal være fuldt integrerede i kirkens struktur.

Athanasius’ efterfølger Timotheus I (381-85) var dog ikke helt med på sin forgængers indstilling og går lidt mere psykologisk til værks. Hos ham er hensynet til den enkeltes mulighed for at deltage i nadveren sat over hensynet til at beskytte helligdommen og omgivelserne mod urenhed. Når manden har en “våd drøm”, bør man nemlig ifølge

6 Athanasius, *Ep. Amoun*. Græsk tekst og fransk oversættelse P.P. Joannou, *op.cit.*, s. 63-71.

Timotheus sondre: “Hvis der under den ligger ønsket om en kvinde, så skal han ikke (kunne deltage i kommunionen). Men hvis Satan frister ham, således at han gennem dette påskud vil blive holdt væk fra at deltage i de guddommelige mysterier, så skal han gå til kommunion, fordi fristeren ikke vil holde inde med at angribe ham på det tidspunkt, hvor han bør gå til kommunion.”⁷

En lignende, samtidig, men lidt strammere holdning møder vi i *De ægyptiske munkes historie*, hvor den tilskrives en vis Dioskur:

Vi besøgte en anden præst i Thebaid [Øvre-ægypten] ved navn Dioskur, fader for 100 munke. Han sagde sædvanligvis til dem, der havde til hensigt at nærme sig Guds nåde: “Pas på at ingen, som har tilbragt natten med at fantasere om kvinder, nærmer sig de hellige mysterier, for at ikke en af jer skulle dagdrømme om sådant et billede [fig. 4]. Hvis, nemlig, de natlige sædudtømninger finder sted uden at være fremkaldt af billeder, beror de ikke på et frit valg, men finder sted ufrivilligt. De kommer ud efter naturens orden og udskilles ved et overskud af materiale. De er derfor ikke syndspådragende. Billederne derimod er resultatet af et bevidst valg og vidner om en ond hensigt.” (*De ægyptiske munkes historie*, 20:2)

Det overskud af materiale, der tales om her, er for meget sæd, og passagen afspejler datidens videnskabelige begrundelse for forestillingen om en sammenhæng mellem faste og afholdenhed eller det omvendte: for meget mad og natlig sædafgang. I ægyptisk medicin havde man den opfattelse, at sæden blev produceret af rygmarven for siden i livmoderen at blive transformeret til menneskets skeletdele. Uden mad ville rygmarven ikke klare produktionen af sæd, og omvendt ville for meget mad føre til en overproduktion af sæd. Disse forestillinger blev siden overtaget af grækerne.

En realitetsbetonet mellemvej findes hos Cassian, der på den ene side ikke finder noget syndigt ved at have natlige forestillinger, men på den anden side heller ikke mener, at den, der har dem, er uden egen skyld [fig. 5]. Cassian opererer med tre former for utugt. Den uægteskabelige mellem mand og kvinde, masturbation og våde drømme; og han skelner mel-

Fig. 4 Kalkstensrelief fra Ahnas el-Medina, det gamle Herakleopolis. 5. århundrede. Det Koptiske Museum i Cairo. Foto PJE.

På lokaliteten, hvorfra relieffet stammer, fandt man en mængde andre relieffer, søjlekapitæler, mv. De blev tidligere anset for at være en del af tidens kristne kunst.

I dag er dette stærkt omdiskuteret, og relieffet her menes at forestille Afrodite – en kvinde man kun kunne drømme om.

lem seks grader af kyskhed, hvoraf den første er den, hvor man i vågen tilstand har forestillinger om sex, og den sidste den, hvor man end ikke i søvne har seksuelle drømme. En yderst sjælden syvende tilstand er den, hvor man også i søvne kan kontrollere sine genitalier og natlige udtømming. Natlige fantasier er ikke en synd, men de skyldes dog, at munken ikke har levet tilstrækkeligt sundt om dagen, og måske endog har haft utugtige fantasier, der tilmed kunne være fremkaldt af Gamle Testamentes mange beretninger med seksuel farve.⁸ I sin forståelse af dilemmaet er det interessant, at Cassian skelner mellem kyskhed og afholdenhed på en måde, der kan lede tanken hen på den Eustathius, der omkring 343 blev fordømt på koncilet i Gangra (se ovenfor). Kyskhed er kærlighed til renhed, mens afholdenhed er udtryk for en viljesakt og en kamp. Dette er grunden til, at det er så svært at kontrollere, hvad der sker om natten. Her er viljen jo koblet af. Cassian erkender, at utugt er den sværeste af de otte hovedsynder eller laster, munkene må kæmpe med.

Denne grusomme krig er længere end de andre og af længere varighed, og den vindes kun helt af få, fordi den ikke er afsluttet, før end alle de andre laster er overvundet, skønt den starter sine slag mod mennesket allerede fra puberteten.⁹

7 Timotheus, *resp.* 12; græsk tekst og fransk oversættelse, P.P. Joannou, *op. cit.*, s. 247-248.

8 *Institutioner* 6:11; og *Samtaler* 12:2 og 3; og 12:7,1-7. Latinsk tekst og fransk oversættelse i *Institutions cénobitiques*, Paris 1965, s. 274-275 og *Conférences* 2, Paris 1958, s. 123-124 og 131-133. Engelsk oversættelse i *The Institutes*, New York 2000, s. 156-159 og *The Conferences*, New York 1997, s. 435-438 og 442-444.

9 Latinsk tekst og fransk oversættelse i *Institutions cénobitiques*, sted 1965, s. 262.-263. Engelsk oversættelse i *The Institutes*, 2000, s. 153.

Modsætningen til den realitetsbetonede linje i gradbøjningen af *apatheia* findes hos Timotheus samtidsige, Evagrius af Pontus (c. 345-399), der i mangt og meget leder tanken hen på Antonius' syn på mad og drikke som roden til alt ondt. Smagens glæder – alle lasters moder – ses som kilden til lysten, mens faste avler streng kyskhed (*sophrosyne*). Munkene, især de unge, formenes derfor til at udvikle tekniker, som kan bekæmpe sulten og gøre faste til en naturlig ting. Da askesen jo ikke er et mål i sig selv, opererer Evagrius med en række trin, der fører til målet, et liv i kontemplativ indsigt og bøn. Blandt disse er faste, arbejde og barmhjertighedsgerninger de vigtigste. De udgør en asketisk praksis, der fører til *apatheia*, der på sin side frembringer kærligheden, *agape*. Et klart tegn på, at den asketiske træning har ført praktikanten frem til *apatheia*, er fraværet af drømme, som leder til natlig sædudtømmning. Evagrius er her på linje med forfattere som Johannes Chrysostomus og Johannes Cassian. Og alle ligger i virkeligheden helt på linje med Antonius, der i sit ovenfor citerede brev, fremhæver resultatet af åndens virke som fuld kontrol over alle kroppens dele.

Fortid og samtid

Som nævnt i indledningen er spørgsmålet om kyskhed et særdeles aktuelt og brandfarligt emne i den katolske kirke. Det er så følsomt, at der i virkeligheden skrives forbløffende lidt om det, men så meget desto mere interessant er det at kigge lidt på kyskhedskravets historik, således som jeg har gjort det her. Jeg har ikke håndfast viden om, hvorvidt emnet er ligeså brændende i den koptiske kirke, men lad mig slutte med at nævne, at nutidens koptiske kirke i det store og hele holder fast i de samme synspunkter, vi her har diskuteret. Kvinder, der menstruerer, må ikke deltage i kommunionen, hverken i kirken eller uden for den. Mænd med våde drømme og natlig sædudtømmning kan derimod godt deltage i gudstjenesten. Årsagen er, at mandens udflod kun finder sted lejlighedsvis og er kortvarig. Det er ikke kvindens fejl, at hun bløder, "men Gud ønsker kun og til stadighed at minde os om menneskets første synd." Mænd får ved pligten til at arbejde og forsørge deres familie deres påmindelse om arvesyndens.¹⁰

10 H.H. Pope Shenouda III, *So Many Years with the Problems of the People*, Part IV, *Dogmatic and Ritual Problems*², Cairo 1999, s. 136-137.

Om kilderne

De tekstsamlinger, der går under betegnelsen *Udsagn af og om hellige fædre*, også kaldet Ørkenfædre (*Apophthegmata Patrum*), udgør en af de vigtigste kilder til vor viden om adfærd og åndelige strømninger i det tidlige munkevæsen. Det antages – næppe med urette – at teksterne blev til i en mundtlig tradition, som voksede frem i det 4. århundrede blandt munke og eneboere i Ægypten og Syrien/Palæstina, og siden blev skrevet ned af mange forskellige "forfattere" på forskellige tidspunkter. De ældste bevarede håndskrifter er de græske, men noget taler for, at de fleste anekdoter oprindeligt blev skrevet på koptisk. Hvordan det nu end forholdet sig med det, så blev de ret hurtigt også oversat til latin, syrisk, armensk og etiopisk. På det formelle plan er der et interessant lighedspunkt mellem strukturen i disse tekster og de såkaldte visdomstekster i det faraoniske Ægypten. I begge er der nemlig typisk tale om en "visdom" som videregives fra en fader til en søn. Men her i sentiden – og ikke mindst i det tidlige kristne miljø, hvor kvindernes status var bedre end både før og efter – møder vi også kvinder i rollen som ærværdige. Blandt de hellige fædre og mødre er der naturligvis tale om et åndeligt fader-søn forhold. Den åndelige fader benævnes "abba / apa", den åndelige moder "amma", og de formodes at være mennesker, som gennem deres egen asketiske praksis har erhvervet den indsigt, som er nødvendig for et liv i ørkenen. Mange af anekdoterne er knyttet til navngivne, kendte personer, i andre er rådgiveren en anonym "gammel mand/kvinde" eller "ærværdig olding."

Trods flere interne forskelle lader de forskellige håndskrifter sig gruppere i to versioner. I den ene er anekdoterne ordnet *alfabetisk* efter navnene på ca. 130 ærværdige gamle. Det drejer sig om ca. 1000 anekdoter. Til denne version skal føjes ca. 760 anonyme tekster. I den anden udgave er anekdoterne arrangeret efter 21 temaer. Det er altså en *systematisk* samling, som i den græske version rummer ca. 1200 anekdoter og udsagn fordelt på temaer så som "ydmyghed", "anger", "lydighed", "indre ro", "frelse", osv. Jeg har i denne artikel henvist til tre muligheder for at finde anekdoten, dens plads i den samlede alfabetiske liste, navnet på den ærværdige "gamle" som teksten forbindes med, og endelig anekdotens plads i den systematiske nummerering.

Freskoen

fra Umm al-Baragat i Fayum (det gamle Tebtunis) (fig. 1) dateret til d.10 århundrede – forestiller Adam og Eva før og efter syndefaldet. Før de spiser frugten af det forbudte træ, er begge afbildet uden andre attributter end kvindens hår og mandens skæg. Enhver hentydning til seksualitet og reproduktive organer mangler,¹ hvad der til gengæld ikke gælder for tilstanden efter syndefaldet. Her er kønsorganer af afgørende betydning, fordi de tillader mennesket at avle og dermed kæmpe mod den død, der er syndefaldets ultimative konsekvens. Til venstre i billedet ses en stor slange, og til højre en hvid, opsadlet hest bundet til et træ. Ingen har hidtil forsøgt at tolke dyrenes rolle i denne fremstilling. Slangen giver sig selv, må man formode, men hvad med hesten?

Her er metoden som oftest at søge efter paralleller. Dem er der ikke mange af, faktisk har jeg kun været i stand til at finde en, nemlig “Det jordiske paradys” og “Adam og Evas syndefald”, et oliemaleri fra ca. 1617 af Jan Brueghel den Ældre (1568-1625) og Peter Paul Rubens (1577-1640) (fig. 2). Brueghel malede landskabet, mens Rubens lavede Adam og Eva og sandsynligvis også den store rødbrune hest med en hvid blis til venstre for Adam. Billedet kom til at danne forlæg for mange andre billeder af den oprindelige paradistilstand, hvor mennesket levede i fuld fordragelighed med naturen og alle slags dyr. Men freskoen fra Fayum og dette billede er de eneste, tilsyneladende, hvor der optræder en hest i nær forbindelse med Adam og Eva, og det rejser spørgsmålet om dens funktion i denne sammenhæng.

Hesten er som så mange dyr et flertydigt symbol. I ældre tid er hesten kun sjældent atteret som symbol på seksualdriften, men det synes som om, at vi her har et eksempel. I Brueghels og Rubens’ billede er seksualiteten indlejret i naturtilstanden i Paradis, hvor den som alt dér kan udfolde sig frit og uhæmmet. Billedet viser os hesten fri og ubundet og gengiver derfor situationen lige før syndefaldet. I den koptiske fresko skildres også syndefaldet,

og hvis vi forfølger denne tolkning, må dets primære konsekvens være, at seksualitet nu er blevet til et problem, til en kraft, der må tøjles. Hesten er derfor bundet til – formodentlig – Livets Træ.

Som et flertydigt tegn kan hestens symbolske værdi imidlertid også have en anden kilde, nemlig *Johannes Åbenbaring* 6:2 og 19:11. Der vil i så fald være tale om en kunstnerisk kondenseret version, der kontrasterer den hvide og den røde² hest. Sidstnævnte har en rytter, hvis opgave er at indføre ufreden og døden i verden. Den hvide rytter derimod bærer sejrens krone og repræsenterer Messias-kongens triumf.³

Det er i denne sammenhæng interessant at se på et andet billede af Jan Brueghel med titlen *Fristelsen i Edens Have*. Her er Adam og Eva placeret i billedets baggrund, mens forgrunden viser en dyregruppe, hvis centrale repræsentanter er en hvid og en brun hest. Den hvide står majestætisk i midten, den brune er på vej frem bag dens ryg. De samme to dyr indgår i Brueghels og Rubens’ billede, men her er den hvide placeret i billedets absolutte baggrund, mens den brune står ved siden af Adam. Hvis det er rigtigt, at der med disse dyr alluderes til Åbenbaringens skildring af den kosmologiske spænding mellem syndefald og frelse, kunne man måske sige det samme om dyrene på den koptiske fresko. Her er den brune hest erstattet af det utvetydigt “onde” dyr, slangen. Den er placeret i billedets syndefaldsside, mens den hvide hest i paradissiden bunden afventer det rette tidspunkt for sammen med sin rytter, Kristus, at genetablere det tabte paradys.

1 Ifølge Jacques Jarry, ‘Reflexions sur la portée théologique d’une fresque d’Umm el-Baragat (Tebtunis)’, *BIFAO* 66, 1966, s. 139-142 repræsenterer fremstillingen af Adams og Evas kroppe det syn på syndefaldet, man finder hos sekten gaianitterne, opkaldt efter mod-patriarken Gaianus (537). Sektens lære er en form for eutykianisme (en ekstrem form for monofysitisme) først og fremmest associeret med Julian af Halikarnassus (død efter 527), der godt nok var anti-chalcedonsk orienteret, men som indtog et andet standpunkt end den anden anti-chalcedonske biskop Severus (patriark i Antiokia fra 512-518, herefter flygtet til Ægypten, hvor han døde).

2 I forbindelse med dyr bruges betegnelsen rød om et lys rødbrun eller brun farve.

3 Jeg er helt på det rene med, at moderne teologisk exegese holder de hvide ryttere i 6:2 og 19:11 adskilte, men billederne er fra en anden tidsalder.

Historien bag Prinsen der kendte sin skæbne

Lise Manniche

Engang i 1300-tallet f. Kr. forfattede en skriver en historie om en prins, der kendte sin skæbne. Den slog an, for et par generationer senere blev den stadig læst og kopieret.¹ Derefter gik den i glemmebogen, historien blev først kendt, da papyrusrullen i 1872 blev købt af British Museum fra en privat samler, hvis navn den bærer (Papyrus Harris 500). Bagsiden rummer bl.a. en samling kærlighedsdigte. Rullen blev erhvervet af

Anthony Charles Harris og blev efter hans død i 1869 købt af British Museum i London.² En del af rullen var efter sigende gået tabt ved en eksplosion i det hus i Alexandria, hvor den blev opbevaret. Teksten forelå først på fransk i 1879 (Maspero), på tysk i 1906 (Wiedemann) og på engelsk i 1925 (Peet). En dansk genfortælling af Otto Koefoed-Petersen, *De gamle ægyptere læste* udkom i 1953.³

I 1981 kom så en udgave for yngre (og sådan set også ældre) læsere, oversat og (for første gang) illustreret og forsynet med en slutning af Lise

1 Om dateringen af selve fortællingen se Wolfgang Helck, 'Die Erzählung vom Verwunschenen Prinzen', i Jürgen Osing og Günter Dreyer (red.), *Form und Mass: Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten: Festschrift für Gerhard Fecht zum 65. Geburtstag am 6. Februar 1987*, Wiesbaden 1987, s. 218-225.

2 Papyrus Harris 500, verso, s. 4-8.

3 Om den litterære genre, som teksten repræsenterer, se Emma Brunner-Traut, 'Prinzenmärchen', *Lexikon der Ägyptologie IV*, Wiesbaden 1982, kol. 1107-1112.

Fig. 1 "Prinsen" som børnebog.

Fig. 2 De originale stangdukker indsat digitalt på den originale baggrund. Det hele havde overlevet i Ginnis kælder og efter hendes død i 2014 i Meretes atelier.

Manniche [fig. 1].⁴ De fleste af de originale illustrationer blev senere doneret til DÆS og i 2007 sat på en auktion for selskabets medlemmer. Masker af hovedpersonerne var en del af præmierne ved julelotteriet i 2016. I den forbindelse blev det aktuelt at mindes forhistorien til tilblivelsen af bogen om Prinsen – derfor denne lille beretning.

4 *Prinsen der kendte sin skæbne*, diasserie: Forlaget Ibis, København 1978; bog: København, New York, London, Helsinki 1981; Tokyo 1984; Stockholm 1986; uddrag genoptrykt i *World History: Journey Across Time, The Early Ages Program*, McGraw-Hill Education, Columbus OH 2004, 2016.

I 1975 arbejdede jeg i et år mellem to universitetsstipendier hos Forlaget IBIS drevet af Virginia Allen Jensen (Ginni), der blandt mange andre projekter i næsten 25 år stod for at arrangere de nordiske stande ved den årlige, internationale børnebogsmesse i Bologna. En af mine opgaver var at skære *Palle alene i verden* op og konvertere Arne Ungermanns ikoniske illustrationer til plancher, der derefter blev fotograferet og sammen med teksten udgivet som diasserie (dette var begyndelsen til min forkærlighed for at skabe gode billeder til mine senere powerpoint-præsentationer!). Men en dag havde jeg medbragt en hjemmelavet version af den bog, der senere blev til *Troldmanden Djadjaemankh*. Den fængede Ginni, og den skulle da blive til en rigtig bog. Det lykkedes at få den udgivet i otte lande.

Fig. 3 Gammelt dias, der viser Mogens Jørgensen under optagelserne af dukkespillet. Foto LM Ca. 1978.

Fig. 4 og 5 To scener fra dukkespillet fotograferet af Mogens Jørgensen. Ca. 1978.

Fig. 6 Den fremmede fyrste.

Fig. 7 Bejlere fra dukkespillet.

Fig. 8 Merete river pigmenter hjembragt fra Luxor.
Foto LM.

Fig. 9 Kasette, diasslæde og teksthæfte til *Prinsen der kendte sin skæbne*. Det grønne hæfte er fra den svenske udgave.
Foto LM.

Det var oplagt følge succes'en op med at tage fat på "Prinsen".

Som med *Djadja* var det vigtigt at finde autentiske billeder til forlæg for mine illustrationer og at vælge en bestemt periode i den ægyptiske kunsts historie for at opnå en harmonisk helhed. Der var ingen tvivl om, at sceneriet skulle henlægges til sidste del af det 18. dynasti, både på grund af den oprindelige papyrusteksts alder, og fordi den dramatiske handling fandt et spejl i Amarna-tidens kunst. Det var det første valg. Det næste var at udsøge passende originale billeder af personer og motiver. Dette har jeg fortalt om i det supplerende materiale bagest i bogen.

Den første version var dog slet ikke en bog, men et stangdukkespil med dramatiseret tekst. Dukkerne blev fremstillet i samarbejde med Elin Rand Nielsen, og et bagtæppe blev malet på maskinpapir rullet om to kosterkafter, så at det kunne skifte til forskellige scener [fig. 2]. Vi turnerede et par steder med denne forestilling, og hjemme i min lejlighed i Fiolstræde kom også et par prominente teaterpersoner. For at forevige disse anstrengelser optog vi også en diasserie af forestillingen [fig. 3-5].

Ginni havde videre planer. Vi skulle lave en professionel diasserie ligesom dem, der ellers udgik fra hendes forlag, IBIS. Nu skulle der tegnes og males for alvor. Det var inden computere var blevet et almindeligt arbejdsredskab. Alle stregtegninger blev lavet efter dias projiceret på væggen. Senere blev de overført til tegnepapir og koloreret. Der skulle først fremstilles baggrunde med den korrekte farve og stoflighed. Her kom Ginnis kunstneriske datter Merete (nu på 13. år layouter på Papyrus) ind i billedet. Det lykkedes med den dominerende gule. Først prøvede vi med okker hjembragt fra Ægypten [fig. 8], men valgte til sidst flere lag af forskellige gule pigmenter revet i en linolieopløsning. Den lyserøde blev til på samme måde. Til den turkise og grønne endte vi efter flere forsøg med at bruge Pantone-papir, der havde den korrekte nuance, selv om de manglede den vibrerende stoflighed.

Diasserien med teksthæfte blev en realitet i 1978 [fig. 9], og næste skridt var en trykt bog – et kostbart projekt for et lille oplag og mange farver, men det lykkedes at få organiseret et samtryk, således at bogen udkom samtidig i Danmark, Finland og USA og lidt senere i Japan og i Sverige. Ved messen i

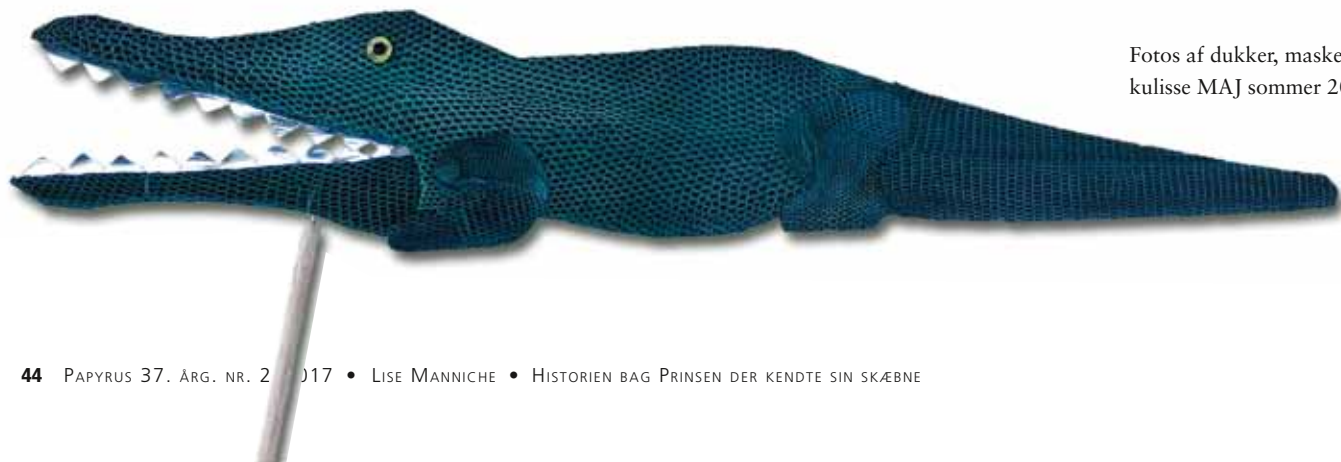
Fig. 10-16 Maskerne (uden pinde til at holde dem i).

Fig. 17 Krokodillen fra dukkespillet har klaret sig fint de mange år i en æske.

Bologna fik den “speciel omtale” ved uddelingen af årets priser i 1981. Det var omkring denne tid, at maskerne blev fremstillet, egentlig planlagt som en udklipsbog i stil med en, der var produceret af Metropolitan Museum of Art, men dette projekt blev aldrig realiseret. Nu ligger de hos de heldige vindere af julelotteriet [figs. 10-16].

Det skal også nævnes, at den manglende slutning på historien måtte rekonstrueres. J.R. Harris (tidligere professor i København) og Paul John Frandsen blev konsulteret desangående, og inspireret af en grammatisk finurlighed stod det klart, hvad løsnin-gen måtte være. I titlen på bogen, *Prinsen der*

kendte sin skæbne, er det ordet “sin” der er vigtigt. I den originale tekst er der brugt *p3y.f š3y* ikke *š3y.f*, som sådan set ville have været tilstrækkeligt. Men anvendelsen af den længere, nyægyptiske form viser, at det ord, pronominet peger på (skæbne), er en uadskillelig del af den person, det drejer sig om. Med andre ord: prinsen kan ikke undslippe sin skæbne! Deraf følger, at han må dø, og enten må slangen, hunden eller krokodillen dræbe ham. Der er dog en markant tendens til, at de gamle ægyptere genopstod, eller i hvert fald troede, at de ville gøre det, og det blev også slutningen på min version af dette gamle æventyr.

Fotos af dukker, masker og kulisser MAJ sommer 2015.

Der bliver efterhånden sendt arkæologiske ekspeditioner af sted til Ægypten det meste af året, men efterår og vinter er højsæson med næsten daglige nyheder om fund over hele landet. Der kommer desuden ofte meldinger om, at de ægyptiske myndigheder har forhindret tyveri eller smugling af antikviteter, og flere steder i landet er det lykkedes at fjerne de beboelsesområder, der opstod på og omkring adskillige arkæologiske lokaliteter i kølvandet på revolutionen i 2011. De gode takter blev dog forstyrret i september 2017, da Abdel Hamid el-Atrash, tidligere religiøs leder, udstedte en fatwa, der giver ægyptere ret til at beholde antikviteter fundet på egen jord, såfremt de ved salg donerer en del af summen til velgørenhed. Højlydte protester fra Ægyptens forskerkredse har ved redaktionens slutning ikke fået el-Atrash til at trække sin fatwa tilbage, og man frygter at denne religiøse tilladelse vil anspore folk til rovgravninger.

Som noget forholdsvis nyt er det ægyptiske antikvitetsministerium gået sammen med turist- og indenrigsministeriet om at udbrede kendskabet til oldtidens Ægypten. Samarbejdet har blandt andet udmøntet sig i et projekt om at kortlægge den hellige families rejse gennem Ægypten.

Det store arbejde med at tiltrække flere turister fortsætter ufortrødent i Ægypten, og i det tidlige efterår 2017 lancerede antikvitetsministeriet og turistministeriet et "Cairo Pass" svarende til det "Luxor Pass", der blev lanceret tidligere. For en pris af USD 80 kan turister og andre gæster besøge alle faraoniske, koptiske og islamiske museer og lokaliteter i Cairo i fem dage.

Fund og forskning

Alexandria

Ægyptiske arkæologer har fundet omkring 300 genstande i en grav i kvarteret el-Shatby i Alexandria. De fleste af genstandene er krukker, men der blev også fundet en terrakottastatue og en olielampe. Graven stammer fra den hellenistiske periode i Ægypten fra 323–30 f. Kr. Graven består af fire kamre med begravelsesskakter, der er dekorerede med geometriske mønstre i farve og begravelsesbønner forfattet på oldgræsk. De kommende gravesæsoner skal gå med at undersøge teksterne for at få flere oplysninger om, hvem der lå begravet på stedet.

■ Lagt på nettet 8. juni 2017
<http://english.ahram.org.eg/News/270544.aspx>

Heliopolis

Dietrich Raue fra universitet i Leipzig og hans udgravningshold har fundet 1920 fragmenter af kvartsit af den kolos af kong Psammetik, der under stor mediebevågenhed blev hejst op af en mudderpøl i marts, blandt andet nogle af hans tæer. Det kan nu fastslås, at kolossen var 9 m høj og viste kongen stående. Fragmenterne er mellem 10 og 150 cm, og der venter nu arkæologerne et puslespilsarbejde i gigantisk format. Blandet med stumperne lå der stykker af en statue af Ramesses II. Den var heldigvis af et andet materiale (rosengranit), og synes at stamme fra en ca. 6 m høj siddende statue af kongen. [LM]

■ Lagt på nettet 11. oktober 2017
<https://idw-online.de/de/news682598>
Rapport om alle udgravningerne indtil 2016: www.heliopolisproject.org
■ Rapport om de nyeste udgravninger: A. Ashmawy og D. Raue, 'Héliopolis en 2017 : les fouilles égypto-allemandes dans le temple du soleil à Matariya/Le Caire', *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 197, 2017, s. 29-45.

Foto fra nettet.

Memfis

Et besøg i resterne af det, der var oldtidens Ægyptens mægtigste by, endte tidligere med at blive et kort et af slag-sen for turisterne. Højdepunkterne var Ramesses II-kolossen samt alabast-sfinksen, og for de ikke ekstra-interes-serede besøgende blev det også ofte ved det. Det ægyptiske antikvitsministe-rium har længe ment, at Memfis skulle tilbyde mere og samtidig fremstå mere turistvenlig. Sammen med Mark Lehner fra AERA (*Ancient Egypt Research Associates*) og York University of Lon-don har det ægyptiske antikvitsmini-sterium ryddet op på det arkæologiske område og lagt en særlig rute for de besøgende. Den nye rute forbinder otte arkæologiske steder i Memfis: en hellig-dom til Ramesses II, et kapel til Seti I, Apis-huset, det store Ptah-tempel, to templer til ære for Hathor og Sakhmet samt en række grave tilhørende ypper-stepræster. Langs ruten er der opsat skilte, der fortæller mere om de forskel-lige stop. Det har taget to år at gennem-føre projektet, og mens det har stået på, har 89 ægyptiske inspektører været under oplæring i *site management*. Pro-jektet er finansieret af USAID (*United States Agency for International Development*).

■ Lagt på nettet september 2017
<http://weekly.ahram.org.eg/News/22516.aspx>

Abusir

Ramesses II byggede templer over hele Ægypten, og i Abusir har Miroslav Barta og et tjekkisk/ægyptisk hold ud-gravet resterne af endnu et tempel med denne konge som bygherre. Templet

Templet i Abusir. Foto Czech Institute of Egyptology.

måler 32 x 52 m og har også haft en stor forgård samt flere magasinbygning-er. Mohammed Megahed, Barta's sted-fortræder i Abusir, forklarer, at forgår-den har været flankeret af stensøjler og omgivet af en mur af soltørrede lersten som i hvert fald visse steder var malet blå. For enden af gården førte en rampe eller trappe til en helligdom med tre separate kamre. Her lå store dynger af sand og stenfragmenter, som i mange tilfælde har rester af polykrome deko-rationer. Barta forklarer, at fragmen-terne både viser billedprogrammet i helligdommen og hjælper med til at datere hele komplekset. Her er blandt andet fundet fragmenter med Ramesses II's titler samt afbildninger af solguder såsom Ra, Amun og Nekhbet. Særlig interessant er det at få ny viden om byggeri og religiøse aktiviteter i Memfis-området på Ramesses II's tid og samtidig kunne konstatere, at Ras kult i Abusir også blev opretholdt i Ny Rige.

■ Lagt på nettet 15. oktober 2017
<http://english.ahram.org.eg/News/278833.aspx>

Omkring Pepi I's dronnings pyramide i Sakkara

En fransk-schweizisk ekspedition under ledelse af Philippe Collombert fra Genève arbejder for tiden i området omkring Pepi I's pyramide i Sakkara (et stykke syd for Unas' pyramide). De har gjort et par interessante fund. Det ene er den øverste del af en obelisk af rød granit, 2½ m høj, med navnet på hans dronning, mor til og regent for Pepi II, Ankhnespepi II i 6. dynasti. Obeliskens beregnes til at have været omkring 5 m høj. En rille for oven antyder, at den tilsyneladende oprindelig har været beklædt med guld eller andet metal. Den blev lokaliseret øst for dronningens pyramide, ikke ved hendes dødetempel, hvor den oprindelig har hørt til, hvilket tyder på, at den er blevet flyttet, da området senere blev brugt som sten-brud. Ankhnespepi II var den første dronning, der fik pyramidetekster i sin pyramide, og det er studiet af dem, der er ekspeditionen egentlige formål. Få dage efter fandt ekspeditionen en pyra-midespids, der formodentlig har kronet dronningens satellitpyramide. Den er

Den øverste del af obelirken i Sakkara.

1,3 m høj. Dronningens pyramide har været kendt siden 1998. [LM]

■ Lagt på nettet 4. oktober 2017
<http://english.ahram.org.eg/News/278261.aspx>

■ Lagt på nettet 12. oktober 2017
<http://english.ahram.org.eg/News/278680.aspx>

■ Om dronningen se i øvrigt https://en.wikipedia.org/wiki/Ankhesenpepi_II
 ■ Om pyramiden og de første franske udgravninger af gravkammeret i 2000 se <http://www.ifao.egnet.net/bifao/100/12/>

Efterfølgende har ekspeditionen i en ikke original sammenhæng fundet et træhovede i næsten naturlig størrelse (a), som af stilistiske grunde må dateres til Nye Rige (de første pressemeddelelser gav divergerende oplysninger). Et lignende hoved er i Cairo-museet (b), og yderligere et, fundet af Alain Zivie i vesiren Aperels grav, kan ses i Imhotep-museet (c). Kombinationen af kronraget hoved og oblatformede ørenringe kendes fra andetsteds i slutningen af 18. dynasti, som f. eks. i et Amarna-relief i Louvre (d). [LM]

(a) Foto Ministry of Antiquities;
 (b) Hovedet i Cairo. Foto LM;

(a)

(b)

■ Lagt på nettet 18. oktober 2017
https://luxortimesmagazine.blogspot.dk/2017/10/4000-years-old-wooden-head-discovered_18.html?m=1.

(c) Hovedet fra Aperels grav. Foto LM;
 (d) Relief i Louvre. Foto LM.

(d)

Store hieroglyffer i el-Kab. Foto fra nettet.

Tuna el-Gebel

Ægyptiske arkæologer har arbejdet på en lokalitet i Tuna el-Gebel ved ibis- og baviannekropolen samme sted. Her har de opdaget en cachette – et skjulested – med 17 ikke-kongelige mumier fra sentiden. Mumierne var velbevarede og lå i et hulrum, der allerede blev afsløret tidligt i 2016 under en radar-survey på stedet. Lederen af det arkæologiske hold, Salah el-Kholi, fortæller at der desuden blev fundet otte antropoide sarkofager og række sarkofager til bavianbegravelser. To af de antropoide sarkofager er af ler. Den ene er noget ødelagt, mens den anden er i god stand. Ved sammen lejlighed blev der også fundet to papyri på demotisk samt en fjerformet gulddekoration.

■ Lagt på nettet 13. maj 2017
<http://english.ahram.org.eg/News/268686.aspx>

el-Kab

John Coleman Darnell, professor i ægyptologi på Yale, har sammen med Dirk Huyge fra Bruxelles og deres respektive hold fundet nogle hidtil ukendte inskriptioner i el-Khawy nord for el-Kab i det sydlige Ægypten. Inskriptionerne er ikke omtalt af tidligere arkæologiske ekspeditioner, og de viser

nogle af de tidligste og største tegn fra hieroglyfskriftens absolutte barndom (ca. 5200 år gamle og en halv meter høje). Forskerne fandt også en afbildning af en flok elefanter, der blev udhugget mellem 4000 og 3500 f. Kr. En af elefanterne er afbildet med en lille elefant i maven – en højst usædvanlig måde at afbilde et drægtigt dyr i oldtidens Ægypten. Andre inskriptioner illustrerer måske den faraoniske tankegang om, at kongen havde magt over kosmos. Arkæologerne var med Darnells ord målløse over fundet på grund af tegnenes størrelse, der for nogles vedkommende er over en halv meter høje.

■ Lagt på nettet 20. juni 2017
<https://news.yale.edu/2017/06/20/yale-archaeologists-discover-earliest-monumental-egyptian-hieroglyphs>

Guldsmedegrav i Theben

Som en opfølgning på fundet af en grav i april har en ægyptisk ekspedition under ledelse af Mustafa el-Waziri gjort et yderligere fund i området (Dra Abu el-Naga, Kampp -390-). Det drejer sig om et gravkapel fra 18. dynasti tilhørende en guldsmed ved navn Amenemhet og hans hustru Amen-hotep, som med deres søn i midten er afbildet i en statuegruppe hugget ud af klippen i den inderste del af kapellet. Blandt de publicerede billeder er også et af en mindre, noget ødelagt, gruppestatue med en datter i relief på siden. Graven har to gravskakter, hvoraf den ene rummede begravelser fra 21.-22. dynasti med rester af mumier, træskiver, keramik og 150 shabti-figurer.

Yderligere blev der fundet 50 gravkegler, hvoraf de 40 tilhørte fire embedsmænd, hvis grave endnu ikke er identificeret: Maati, Bengy, Rourou og en Ptahmes. De resterende tilhører Nebamon, chef for Amons kornmagasiner (formodentlig TT 145) og Nebsenu, Amons ypperstepræst (formodentlig Kampp -143-). I gården blev der fritlagt skaktbegravelser med mumier fra Mellemste Rige. [LM]

■ <http://english.ahram.org.eg/News/276757.aspx>

9. september 2017

<http://edition.cnn.com/2017/09/09/africa/egypt-luxor-ancient-tomb/index.html>

Foto fra nettet.

Grand Egyptian Museum

Det store, nye ægyptiske museum, Grand Egyptian Museum (GEM) er efterhånden godt på vej til at kunne åbne. Der bliver i hvert fald flyttet flere og flere genstande fra museet på Tahrir-pladsen og ud til GEM på Giza-plateauet. Det fremgår desuden flere steder, at det stadig er planen at museet skal holde "blød åbning" allerede i april 2018.

GEMs bestyrelse

Museets bestyrelse består blandt andet af ledende museumsfolk, ledende forskere og repræsentanter fra forskellige ministerier. Den organisation, der skal sørge for at museet kan åbne delvist i 2018, skulle dermed være på plads. Samtidig er der nedsat en kommission, der skal forberede flytningen af de stør-

ste og tungeste genstande fra museet på Tahrir-pladsen til GEM og en anden, der skal stå for at udarbejde 45.000 skilte på arabisk og engelsk som skal være klar til den delvise, "bløde" åbning.

I løbet af efteråret er der blandt andet blevet transporteret en række statuer fra det gamle museum til GEM. Det drejer sig om statuer af Khefren, en buste af Tuhtmosis II med nemesklæde, en granitstatue, der forestiller Hathor, kolossalhovedet af Userkaf samt to store kalkstensfragmenter fra Giza-sfinxens skæg. Disse genstande skal udstilles på GEM's store trappe. Inden transporten til GEM er genstandene blevet restaureret, ligesom der er blevet skrevet detaljerede rapporter om deres bevaringstilstand.

Hathor-hovedet, der nu er flyttet til GEM.
Foto 2009 LM.

FLERE TUTANKHAMON-GENSTANDE FLYTTET

Endnu en af Tutankhamons ceremonielle senge samt en stridsvogn er blevet

Husk at betale kontingent inden 31. januar 2018!

Kontingentet betales bedst over netbank, men det kan også ordnes i banken.

Betal til DÆS **reg.nr. 1551 kontonr. 7347383**, vælg beløb og husk at skrive navn på betalingen.

enkeltperson (350 kr)	pensionist-husstand (340 kr)
husstand (450 kr)	studerende (200 kr)
pensionist (250 kr)	biblioteker (210 kr)

Mødekalenderen findes på hjemmesiden under punktet MØDER **www.daes.dk**

Hvis du har problemer med at få adgang til den, kan du henvende dig til DÆS, **mail@daes.dk**

Medlemsbladet **PAPYRUS** sendes ud med Bladkompagniet uden konvolut.

Hvis du af en eller anden grund endnu ikke har modtaget det, er det vigtigt skrive til **mail@daes.dk**, så det kan blive eftersendt.

Husk at meddele flytning og ændring af email-adresse på **mail@daes.dk**
Ellers går du glip af Papyrus og vigtige informationer.

transporteret fra det gamle til det nye, ægyptiske museum. Den første seng blev flyttet i maj måned sammen med en af barnekongens stridsvogne. Det er planen at GEM skal huse 100.000 genstande, hvoraf de 4.500 skal være genstande fra Tutankhamons grav. Stridsvognen, der netop er blevet flyttet, er en ud af 73 Tutankhamon-objekter, som et japansk/ægyptisk projekt er ansvarlig for.

GEM har desuden modtaget tre kalkstenssøjler, der tilskrives kong Djedkara-Isesi fra 5. dynasti og 30 fragmenter af stenblokke, der stammer fra Snofrus daltempel. På fragmenterne er der afbildninger af kvindelige offerbærere, der repræsenterer Ægyptens nomer. Stenblokkene har hidtil været opbevaret i et lagerhus i Giza.

■ Lagt på nettet august, september og oktober 2017

Antikvitetsministeriets nyhedsbrev
<http://english.ahram.org.eg/News/278515.aspx>
<http://english.ahram.org.eg/News/278331.aspx>
<http://english.ahram.org.eg/News/277426.aspx>

Farao. Magtens ansigt

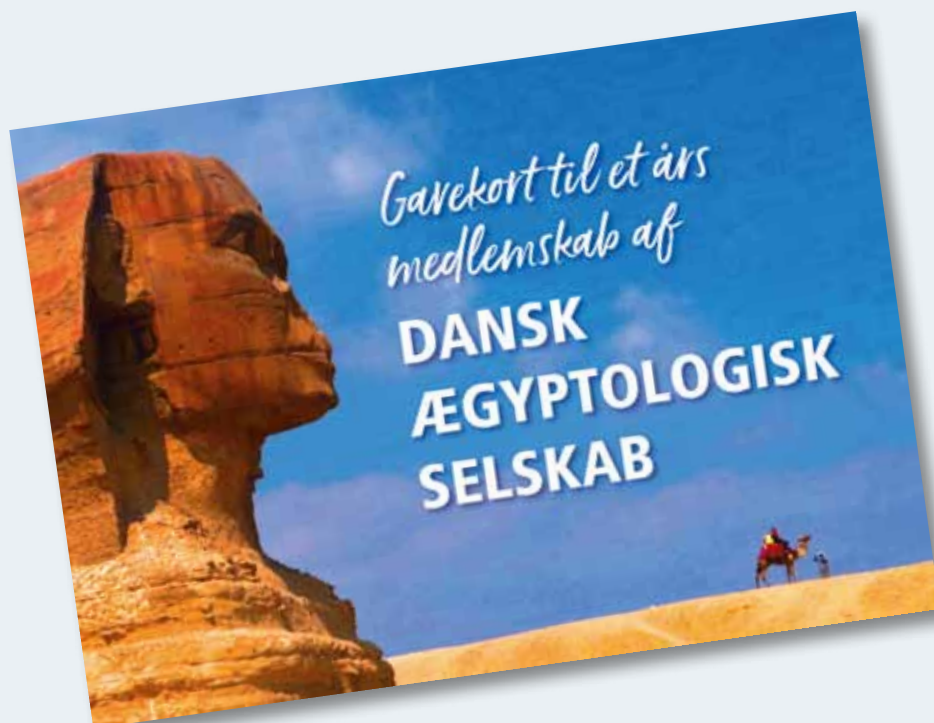
På Glyptoteket åbnede d. 12. oktober en fornem udstilling, arrangeret af Tine Bagh. Den præsenterer et udvalg af genstande fra Mellemste Rige, som illustrerer den ægyptiske konge officielle ansigt og hans undersåtters daglige liv. Ud over Glyptotekets egne mesterværker, hvor iblandt et stenkapel fra Hawara fremstår smukt efter at

Katalogets forside.

have gennemgået rensning med laserstråler, kan ses krokodilleguden Sobeks krone i Glyptoteket sat på hovedet af sin ejer, der ellers er i museet i Boston, og Djehutyhoteps gravkammer fra el-Bersheh i rekonstrueret, fotografisk gengivelse.

“Det er sjældent at opleve en udstilling, der ud over at være meget smukt iscenesat rummer en eksemplarisk formidling for alle besøgende, store såvel som små”, skrev Politiken d. 28. oktober og gav udstillingen hele seks hjerter. Et katalog foreligger også. Udstillingen kan ses til d. 25. februar 2018. [LM]

Gavekort til medlemskab af DÆS

Kender du en, der vil blive glad for et års medlemskab af DÆS?

Kontakt os på mail@daes.dk – vi har lavet et fint kort, som du kan få tilsendt eller selv printe ud.

Osirisnet er opdateret

Websiden www.osirisnet.net har i snart mange år været en god kilde til information om grave i Ægypten, i særlig grad de thebanske, men også grave på andre lokaliteter i landet. Gravene er godt beskrevet, har som regel en fyldig biografi, så man selv kan søge videre, og i det omfang, det er muligt, er der også online billedmateriale til hver grav. Nu har siden fået en tiltrængt overhaling og opdatering og er blevet lettere at navigere rundt på. Som noget nyt er den også gjort mobil- og tabletvenlig, så alle de, der kun er på nettet på deres telefon eller tablet, også kan få glæde af den. For kongegrave i Kongernes Dal er det dog stadig <http://www.thebanmappingproject.com/>, der er det bedste sted at hente online information. Siden er dog ikke opdateret siden 2012, og det er længe i den digitale tidsalder.

Amenemhats grav TT 82 online

Osirisnet har netop lagt endnu en thebansk grav på nettet, komplet med beskrivelser, fotos og bibliografi. Det drejer sig om TT 82, der tilhørte Amenemhat, der blandt andet var skriver og levede i Thutmosis III's regeringstid. I graven har han genbrugt formularer fra pyramideteksterne, men graven er også en god kilde til viden om religiøs praksis på Amenemhats egen tid, det 18. dynasti.

■ https://www.osirisnet.net/tombes/nobles/amenemhat82/e_amenemhat82_01.htm

Bogen om Nakhts grav TT 52 online

Norman de Garis Davies' værk fra 1917, *The Tomb of Nakht at Thebes*, udgivet af Metropolitan Museum of Art i New York, er blevet digitaliseret og kan downloades gratis fra Heidelbergs universitetsbibliotek. På bibliotekets side ligger der i øvrigt flere digitaliserede værker om det gamle Ægypten, som det kan være værd at gå på opdagelse i eller hente ned til sit digitale bibliotek.

■ <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/davies1917>

Virtuel Qurna

I efteråret 2006 kørte den første bulldozer hen over Qurna på vestbredden af Luxor for at jævne de huse med jorden, der i de seneste 200 år var blevet bygget mellem og over de thebanske grave. For at beskytte gravene og sætte en stopper for beboernes egne udgravninger var der i årtier blevet gjort forsøg på at få dem flyttet et andet sted hen, for eksempel til den perfekte landsby, tegnet af arkitekten Hassan Fathy, der ligger på højre side af vejen fra floden, lidt inden Memnon-kolosserne (det blev i november 2017 meddelt, at landsbyen nu skal restaureres.) Det var ikke lykkedes, men nu blev de fleste af beboerne tvangsforflyttet til nye huse længere mod nord. Hvor de fleste ægyptologer syntes, at det var en god idé at få kontrol over de værdifulde monumenter, blev de hårdhændede metoder dog kritiseret, og det er

nu tydeligt for enhver, at ruinerne af de sammenstyrtede huse ikke klæder landskabet (kun i den sydlige del, Gurnet Murai, foran antikvitetsjensens kontorer, blev husene stående og fik en gang maling).

I årene inden, hvor destrueringen blev planlagt og diskuteret, kæmpede englænderen Caroline Simpson en ensom kamp for at dokumentere husene og deres beboere. Det kan man læse om på projektets hjemmeside, "Qurna History Project". Essensen af det foreligger nu i form af "Qurna in the Sky", hvor man let og overskueligt kan gå rundt i området, som det så ud i 1990'erne og derefter, suppleret med postkort fra 1920'erne. Hjemmesiden (på engelsk og arabisk) er ikke blot oprettet for nostalgiske sjæle, men også til gavn for efterkommerne af dem, der engang boede i husene. [LM]

■ Lise Manniche, *City of the Dead. Thebes in Egypt*, London 1987, kap. 6 og 7.

■ Tine Bagh, 'Nye tider', *Papyrus* 27/1, 2007, s. 24-27 samt omslagsfotos taget september 2006.

<http://www.qurna.org/index.html> med links på

<http://www.qurna.org/links.html>

<http://www.qurnainthesky.org/>

■ Lagt på nettet 12. november 2017

Tolvmilelandet – det tabte landskab*Lise Manniche***De erotiske figurer fra de hellige dyrs
gravplads i Sakkara***Philippe Derchain†***Koptisk kyskhed***Paul John Frandsen***Historien bag børnebogen
Prinsen der kendte sin skæbne***Lise Manniche***Siden Sidst***Louise Alkjær*